

नयज्ञः। नमान्यमानो मुदमाददीतनसंप्राप्तं प्राप्नुयाच्चावमानाता संतः सतः पूजयंती हलोकेनासाधवः साधुबु
द्धिं लभंते। इति दद्यामिति यज इत्यधीय इति व्रतं। इत्येतानि भयान्याहुस्मानि वरुणी नि सार्वदाः। ये चाशयं वेद
यत्ते पुराणं मनीषिणो मानसमार्गं रुद्धं। तन्निश्चेयस्तेन संयोगमेत्यपरांशं त्रिं प्राप्नुयुः प्रेत्य चैह इत्या
दि पर्वण्युत्तरयायाते ८६ अष्टकं चरन् गृहस्थः कथमेति धर्मा कथं वभिक्तः कथमाचार्य
कर्मा। वानप्रस्थः सत्यथे सन्निविष्टो बहून् यस्मिन्संप्रतिदेशयंति यथातिरु आहता ध्यायी गुरु कर्म
स्वचोद्यः पूर्वोत्थायी चरमं चोपशायी। मृदुर्दातो धृतिमानप्रमत्तः स्वाध्यायशीलः सिध्यति ब्रह्मचारी। धर्मा
गतं प्राप्य धनं यजेत दद्यात्सदैवातिथीन् भोजयेच्च। अनाददानश्च परैरदत्तमेवागृहस्थोऽपनिषत्पुराणां स्वर्वा
र्यजावी वृजिनानि वृत्तोदाता यरेभ्यो नयरो यतापी। ईदृश्रुनिः सिद्धिमुपैति मुख्यां वसन्तरण्ये नियताहारचेष्टः।
अशिल्पजीवी गुणवांश्च नित्यं जितेंद्रियः सर्वतो विप्रयुक्तः। अनौकशा घीलघुरत्नवासाश्चरन् देशानेकचरः
सभिक्तः। रात्र्या यया चाभिजिताश्च लोका भवंति कामाभिजिताः सुखाश्च। तामेव रात्रिं प्रयतेत विद्वान् रणसं
स्थो भवितुं संयतात्मा। दशैव पूर्वान् दशवापरांश्च ज्ञातीन् सहात्मानमथैकविंशतिं। अरण्यवासी मुक्तते दद्या

श्री० प०
१४२

तिविमुच्यारण्ये स्वराशिरधातुः अष्टकः कतिस्वदेवमुनयः कतिमौनानिचाप्युता भवंतीति तदा च
द्वश्रोतुमिच्छामहे वयं यथातिरु अरण्ये वसतो यस्य ग्रामो भवति पृष्ठतः। ग्रामे वा वसतो रण्यं समुनिः
स्याज्जनाधिपः अष्टकः कथं सिद्धसतो रण्ये ग्रामो भवति पृष्ठतः। ग्रामे वा वसतो रण्यं कथं भवति पृ
ष्ठतः यथातिरु न ग्राम्यानुयभुंजीत अरण्ये न मुनिर्भवेत्। तथा स्पवसतो रण्ये ग्रामो वसति पृष्ठतः।
अनग्रिरनिकेतश्च अगोत्रचरणो मुनिः। कौपीनाच्छादनं यावत्तावदिच्छेच्च वीवरं यावत्प्राणाभिसंधानं ताव
दिच्छेच्च भोजनं। तथा स्पवसतो ग्रामे रण्यं भवति पृष्ठतः। यस्तु कामान्परित्यज्य तत्कर्मजितेन्द्रियः। अतिष्ठे
त्समुनिर्मेनं लोके सिद्धिं मवाप्नुयात्। धौतदंतं कृत्वा नखं सदा स्नातमलंकृतं। असितं सितकर्मणं कथं नाचि
तुमर्हति। तपसा कर्षितं ह्यंतः क्षीणमांसास्थिशोणितः। सदा भवति निर्द्वंद्वो मुनिर्मेनं समास्थितः। अथ लो
कमिमं जित्वा लोकं विजयते परं। आस्पेन तु सदा हारं गोवन्मृगयते मुनिः। अथास्पलोकः पूर्वोद्यः सोमृतत्वा
यकल्पते इत्यादियर्वण्युत्तरयायाते ८७ अष्टकः केना सिद्धतः प्रहितो घराज नृयुवा सु
खी दर्शनीयः सुवर्चीः। कुत आगतः कतरस्यां दिशित्वं उता हो स्थित्पार्थिवं स्थानमस्ति यथातिरु

१४२

इदं भोमं नरकं ह्रीण पुण्यः प्रवेष्टुमुर्ध्वी गगनाद्विप्रहीनः। नुक्ता हं वः प्रपति स्याम्यनंतरं त्वरंति मां लोकपा
व्रसणो ये। सतासकाशे नुवृतः प्रयातस्ते समता गुणवंतश्च सर्वे। आकाञ्चलव्यो हिवरो मयैष्यति ध्यता भू
मितलं नरैः ॥ अष्टक ७ ॥ एहामित्वां मापुपत प्रयातं यदि लोका पार्थिवाः सन्निमेत्रा यद्यत्तरि हे यदि
वा दिवि स्थिताः क्षेत्रज्ञत्वांतस्पधर्मस्य मन्ये ययातिरु यावत्पृथिव्यां विहितं गवाश्च सहारणैः पशुभिः
पार्वतैश्च तावत्लोका दिवि वै संस्थितास्ते यथा विजानीहि नरैः सिंहे अष्टक ७ तां स्ते ददामि मा प्रय
त प्रयातं ये मे लोका दि विराजं संति। यद्यत्तरि हे यदि वा दिवि स्थिता स्तानाक्रमहि प्रमयेत मोहः ययाति
रुवाच नास्मद्विधो ब्राह्मणवद्ब्रह्मविद्वान्प्रतिग्रहे वर्तेते राजमुख्यः। यथा प्रदेयं सततं दिजेभ्यस्तथा ददं
र्हमहं नरैः। ना ब्राह्मणः कृपणो जातु जीवेद्यावापि स्याद्ब्राह्मणी वीरयत्नी। सोहं नैवाकृतपूर्वचरेयं विविक्त
मानः किमु तत्र साधु प्रतर्दन ७ एहामित्वां स्पृहणीयत्वं प्रतर्दनो हं यदि मे संति लोकाः। यद्यत्तरि
हे यदि वा दिवि श्रुताः क्षेत्रज्ञत्वांतस्पधर्मस्य मन्ये ययातिरु सर्वे लोका बहवस्ते नरैः अप्येकैकः
सप्त सप्त त्वहानि मधुमुतो दृत युक्ता विशोकास्ते नात्र वंतः प्रतिपालयंति प्रतर्दन ७ तां स्ते ददामि

श्रा० प०
१४३

माप्रपतप्रपातं ये मे लोकास्तव ते वै भवंतु। यद्यत्र रिहो यदिव दिवि श्रितास्तानाक्रमहि प्रमयेत मोहः ॥
ययातिरु ननु त्यतेजाः सुकृतं कामयानयोगक्षेमं पार्थिवं पार्थिवः सन्। दैवादेशादाय दं प्राप्य विहं शूरे
नृशंसं हि न जातुराजा। धर्मं मार्गं यतमानो यशस्यं कुर्यान्नृपो धर्ममवेक्ष्यमाणः। नमद्विधो धर्मबुद्धिं प्रजा
ननु कुर्यादेवं कुर्यात्पणं मां यथा त्य। कुर्याच्च पूर्व न कृतं यदन्यैर्द्विवित्समानः किमु तत्र साधु। व्रवंत मे वं नृपतिं य
ययातिं नृपोत्तमो वसुमान् ब्रवीति वसुमानुवाच एहं हं वां वसुमानोषदश्चिर्यद्यस्ति लोको दिवि मे न
रं द। यद्यत्र रिहो दिवितो महात्मन् ह्ये त्रं तं वां तस्य धर्मस्य मन्ये ययातिरु यद्यत्र रिहं पृथिवी यशश्च य
तेजसा तपते भानुमांश्च। तावन्तस्ते दिवि संस्थिता वै ते नांतवन्तः प्रतियालपालयन्ति वसुमानुवाच तांस्ते
ददामि माप्रपतप्रपातं ये मे लोकास्तव ते वै भवंतु। क्राणी ध्वेतां स्तृणके नापिराजन् प्रतिग्रहस्ते यदि धीमन् प्रदु
ष्टः ययातिरु नमिथ्या हं वै क्रयं संस्मरामि मिथ्या गृहीतं शिशुकं शं कमानः। कुर्यान्नैव वा कृतपूर्वमन्ये
द्विवित्समानः किमु तत्र साधु वसुमानुरुवाच तांस्त्वलोकात्प्रतिपद्यस्व राजन् मया दत्तान् यदि नेष्टः
क्रयस्ते। अहं न तान् प्रतिगंतान् रं द सर्वे लोकास्तव ते वै भवंतु शिविरु एहामित्वां शिविरोशी नरो हं ममा

१४३

पिलोकायदिसंतीहतातायद्यंतरिहोयदिवादिविस्थिताः क्षेत्रज्ञत्वांतस्यधर्मस्यमन्ये यथातिरु ॥
नत्वंवावाहृदयेनापिसाधूत्रपरीक्षमानान्नावमंस्थानरैः।तेनान्नवंतोदिविलोकाः।प्रितासेविद्युदूपाः।स्वनवं
तोमहात्रः शिविरु तांस्वल्लोकास्यनियद्यस्वराजन्मयादत्तान्यदिनेष्टः।कयस्ते।नवाहंतान्प्रतिगं
ताहृदत्वायत्रगत्वानानुशोचंतिधीराः यथातिरु यथात्वमिंद्रप्रतिमप्रभावस्तेनाप्यनत्तानेरदेवलोकाः।
तथात्रलोकेनरमेत्यदत्तेतस्माच्छिवेनामिनंदाभिदेयं अष्टकउ नचेदेकैकशेराजन्लोकात्रः।प्रतिनंद
सि।सर्वप्रदायभवतेगंतारोनरकंवयं यथातिरु यदहोहंतद्वदधूं।संतः।सत्यामिनंदिनः।अहंतुनाभि
जानामियत्कृतंनमयापुरा अष्टकउ कस्यैतेप्रतिदृश्यन्तेरथाः।पंचहिरण्यमयाः।यानारुच्यनेरावाह
नभिदांछंतिशाश्रुतान् यथातिरु युष्मानेतेवद्विष्णुतिरथाः।पंचहिरण्यमयाः।उच्चैः।संतः।प्रकाशंतेज्वलि
ताग्निशिखाश्च अष्टकउ आतिष्ठस्वरथंतातविक्रमस्वविहायसे।वयमप्यनुयास्यामोयदाकालोभ
विष्यति यथातिरु सर्वैरिदानींगंतव्यंसहस्वर्गजितोवयं।एष्वोविरजाः।पंथादृश्यतेदेवसद्मनः ॥
वेशम् अधिरुह्यरथान्सर्वप्रयातानृपसत्तमाः।आक्रामंतोदिवंभाभिर्धर्मेणावृत्यरोदसी अष्टक

आ०प०
१४४

अहंमन्येपूर्वमेकोस्मिगतासखाचेंद्रः सर्वथा मेमहात्मा। कस्मादेवं शि विरौ शानरोयमेकोभिगतासर्ववेगेनवा
हन् ययातिरु अददद्देवयानाययावद्वित्तमनिंदितः। गुशानरस्यपुत्रोयतस्माच्छेष्टो हिवः शिविः॥ दानंदमः
सत्यमथोहिधर्मोद्गीः श्रीः क्षमाशौचमथोविधित्सा। राजन्नेतान्यप्रमत्तस्यराज्ञः शिवेस्थितान्यप्रतिगम्यबुध्या
। एवं वृत्तोद्गीनिषेवश्चयस्मात्तस्माच्छिविरत्यगाद्वैरथेन वैशं अथाष्टकः पुनरेवावृष्टस्मातामहंकोनु
कादिंद्रकल्पं। एष्टामित्वांनृपतेवृहिसत्यंकुतश्चकश्चासिसुतश्चकस्या। कृतंत्वयायद्धिनतस्यकर्तृलोकेत्वद
न्योबालाणः क्षत्रियोवा ययातिरु ययातिरश्मिनकुषस्यपुत्रः पुरोः पितासार्वभौमस्त्विहसांसगुह्य
मर्थंमामकेभ्योब्रवीमिमातामहोहंभवतांप्रकामं। सर्वाभिमांष्टयिवांनिर्जिगायवशेकृत्वाह्यददं बालाणोभ्यः
मेध्यानश्चानेकशतंसुरूयांस्तदादेवाः पुण्यभाजोभवन्ति। अदामहंष्टयिवां बालाणोभ्यः पूष्णीमिमामखिलांसर्वरत्नैः
गोभिः सुवर्णेन धनैश्च मुखैस्तदाददं गोशतमर्बुदानि। सत्येनमेद्यौश्वसुंधराचतथैवाग्निर्ज्वलतेमानुषेषु। तमेष्ट
थाव्याहृतमेववाक्यंसत्यंहिसंतः प्रतिजल्पयन्ति। यदष्टकप्रब्रवीमीहसत्यंप्रतर्द्धनौशानरशिवेतथैव। सर्वचलो
कामुनयश्चदिव्याः सत्येनपूज्या इति मे मनोगतं। योनः स्वर्गजितः सर्वांश्च यथावृत्तान्निवेदयेत्। अनस्यपुर्दिजा

१४४

ग्रेभ्योलभतेनःसलोकतां वैशं एवंराजसमहात्मावतीवस्वैर्दोहित्रैस्तारितोमित्रसाहः।त्यक्त्वा महीप-
रमोदारकर्मास्वर्गगतःकर्मभिर्व्याप्यलोकान् इत्यादिपर्वण्युत्तरयायातंसमाप्तं ८८ जनमेजय
उवाच भगवन्श्रोतुमिच्छामिपूरोर्वंशकरानृपान्।यद्दीर्घायादृशाश्चैवयावन्नोयत्पराक्रमाः।नह्यस्मिन्
शालहानोवानिर्वीर्यवानराधिपः।प्रजाविरहितोवापिश्रुतपूर्वःकथंवनोतेषांप्रथितकीर्तीनांराज्ञांविज्ञानश-
लिनां।चरितंश्रोतुमिच्छामिविस्तरेणतपोधन वैशं हंततेकथयिष्यामिधन्मातृपरिपुष्टसि।पूरोर्वंश
करानृपान्शक्रप्रतिमतेजसः।प्रवीरेश्वरगौडाश्चास्त्रयःपुत्रामहारथाः।पूरोःपौष्ट्यामजायंतप्रवीरस्तत्रवं-
शकृत्।मनस्युरभवत्तस्माच्चूरसेनीसुतःप्रभुः।पृथिव्याश्चतुरन्नायागोप्ताराज्ञीवलौचनः।सिंहसंहननो
वाग्मीसोवीरोवंशकृत्ततः।मनस्योरभवन्पुत्राःशूराःसर्वमहारथाः।अनुग्रानुप्रभृतयोमिश्रकेशपायश-
स्विनः।गौडाश्चस्पमहेष्वासादशास्मरसिसूनवः।जैज्वानोयक्षिरेशूराःप्रजावंतोवहुश्रुताः।सर्वेशास्त्रास्त्रवि-
द्वांसःसर्वधर्मपरायणाः।अवेयुरथकक्षेयुःकृपणेषुशवीर्यवान्।स्थंडिलेयुर्वनेयुश्चजलेयुश्चमहायशः।
तेजेयुर्धूलवान्धीमान्सत्येयुश्चंद्रविक्रमः।धर्मैयुःसन्नतेयुश्चदशमोधर्मवित्तमः।अनाष्टिष्ठिरभूतेषांविद्वान्

आ० प०
१४५

नर्थेयुनेकराट्। अचेयुरथविकात्रोदेवानामिववासवः। अनाधृष्टिसुतश्चासीदजसूयाश्चमेधभाक्। म
तिनारश्तिरव्यातो राजा परमधार्मिकः। मतिनारसुताराजन्वत्वारोमितविक्रमाः। तं सुर्महानतिरथो दुमश्चा
प्रतिमुक्ततिः। तेषां तं सुर्महवीर्यः पौरवंवंशमुद्धरन्। आजहार यशोदीपं जिगाय च वसुंधरां। ईलिनं तु सुतं
तं सुर्जनयामास वीर्यवान्। सोपि कृत्स्नामिमां भूमिं विजिग्ये जयतां वरः। रथं तर्प्य सुतान्ये च पंचभूतो यमांस्ततः
। ईलिनो जनयामास दुष्प्रतः प्रभृतीन् नृपान्। दुष्प्रतं शूरभीमौ तु प्रवसुं वसुमेव च। तेषां ज्येष्ठो भवद्राजा दुष्प्र
तोजनमेजय। दुष्प्रताद्रतोज्ञे विद्वान् शाकं तलो नृपः। तस्माद्रतवंशस्य विप्रतस्ये महद्यशः। भरतस्तिष्ठ
षुस्त्रीषु नवपुत्रान् जीजनत्। नाभ्यनंदततात्राजानानुरूपाममेत्युता ततस्तन्मातरः कुक्ष्यापुत्रा त्रिभुव्यं मह्यं।
ततस्तस्य नरेंद्रस्य वितथं पुत्रजन्मतत्। ततो महद्भिः क्रतुभिरीजानो भरतस्तदा। लेभे पुत्रं भरद्वाजा दुमन्तुना
मभारता ततः पुत्रिणमात्मानं ज्ञात्वा पौरवने दनः। भुमन्तु भरतश्चेष्टयौ वरा ज्येष्ठे च यत्। ततो दिविरथो ना
मभुमन्पोरभवत्सुतः। सुहोत्रश्च सुहोता च सुहविः सुजयस्तथा। पुष्करिण्या मृचीकस्य भुमन्पोरभवत्सुताः।
तेषां ज्येष्ठः सुहोत्रस्तुराज्यं प्राप महीक्षितां। राजसूयाश्च मेधाद्यैरयजद्वहुभिः सह। सुहोत्रः पृथिवीकृत्स्नां

१४५

बुभुजेसागरांबरा। पूर्यहस्तिगवाश्वैश्वर्यदुरज्ञसमाकुला। ममज्जेवमहीतस्यभूरिभारावपीडिता। हस्त्य
श्वरथसंपूर्णमनुष्यकलिलाभृशं। सुहोत्रेराजनिताधर्मतःशासतिप्रजाः। वैत्ययूपांकितंवासिद्रुमिर्भ
रतसत्तमा। प्रवृद्धजनसस्यावसहसैववरोचता। ऐह्याकीजनयामाससुहोत्रात्स्थिवीयते। अजमीढं सुमी
ढं च पुरुमीढं च भारता। अजमीढो वरस्तेषां तस्मिन्वंशः प्रतिष्ठितः। षट्पुत्रान्मोप्यजनयत्तिसृष्टुस्त्रीषु भारता।
महंधूमिन्मृथोनाली दुष्कंतपरमेष्ठिनौ। केशिन्यजनयत्तद्वंशं सुतौ च जलरूपिणौ। तथेमे सर्वपांवाला
दुष्कंतपरमेष्ठिनोः। अत्रयाकुशिको राजन् जङ्गोरमिततेजसः। जलरूपिणयोर्ज्येष्ठमृदुमाकुर्नराधिपं। अ
होत्संवरणे जज्ञे राजन्वंशकरः सुतः। तस्मिन्संवरणे राजन्प्रशासति वसुंधरां। संहयः सुमहानासीत्प्रजा
नामिति नः श्रुतं। व्यशीर्यतततोराष्ट्रं ह्येर्त्तनाविधौस्तथा। ह्युन्मृत्पुम्पामनावृष्ट्या व्याधिभिश्च समाहृतं। अभ्य
घ्नन्भरतांश्चैव सपत्नानां वलानि च। बालयवसुधां चैमां वलेन चतुरंगिणा। अभ्यधातं च पांवालो विजित्य
तरसामहं। अहोहिणीभिर्दशभिः स एनं समरेजयत्। ततः सदारः सामात्यः सपुत्रः ससुहृज्जनः। राजा संव
रणस्तस्मात्पलायत महामयात्। सिंधोर्नदस्य महतो निकुंजे न्यवसत्तदा। नदीविषयपर्यन्ते पर्वतस्य समीप

आ० प०
१४६

तः। तत्रावसन्वहृत्कालान्भरतादुर्गमाश्रिताः। तेषां निवसतां तत्र सहस्रपरिवत्सरान्। अथाभ्यगच्छन्तः
नृवसिष्ठो भगवानृषिः। तमागतं प्रयत्नेन प्रत्युत्सृज्य भिवाद्यवा अर्धमभ्याहरत्त स्मैव सिष्टाय महात्मने। निवे
द्य सर्वशृष्ये सत्कारेण सुवर्चसे। तं ब्रह्मपुत्रं संगम्य राजा वव्रे स्वयं तदा। पुरोहितो भवानसुराज्याय प्रयतेम
हि। तौमित्येव वसिष्ठोऽपि भरतान्प्रत्यभाषत। अथाभिधिन्मत्साग्राज्ये सर्वहृत्त्रय्यपौरुषं। विद्याभूतं सर्वस्य
पृथिव्यामिति नः श्रुतं। भरताधुषितं पूर्वं सोऽधमतिष्ठत्युरोत्तमं। पुनर्वलिभृतश्चैव चक्रे सर्वान्महोदितः।
ततः स पृथिवीं प्राप्य पुनरीजे महाबलः। आजमीढो महायज्ञैर्बहुभिर्भूरिदक्षिणैः। ततः संवरणात्सौरीसु
खावतपतीकुरुं। राजनं तं प्रजाः सर्वधर्मज्ञमभिवद्विरे। तस्य नाम्ना भिविख्यातं पृथिव्यां कुरुजंगलं। कुरु
क्षेत्रं सुतपसा पुण्यं चक्रे महाबलः। अविदितमभिस्वितं तथा चैव रथं मुनिं। जनमेजयं च विख्यातं पुत्रांश्चा
स्यानुशुक्रमः। यंचैतावद्वाहिनीपुत्रान्व्यजायत मनस्विना। अविदितात्परिद्विबुधशवलान्श्च श्वीर्यवान्। अ
भिराजो विराजश्च शात्मलश्च महाबलः। उच्चैः श्रवाभद्रकारो जितारिश्चाष्टमः स्मृतः। एतेषामनुयायेतुरव्या
तास्ते कर्मजैर्गुणैः। जनमेजयादयः सप्ततथैवान्ये महाबलाः। पराक्षितो भवन्पुत्राः सर्वधर्मपरायणाः।

१४६

महसेनोग्रसेनश्चित्रसेनश्चवीर्यवान्नाचंद्रसेनः सुखेनश्चभीमसेनश्चनामतः। जनमेजयस्यतनया
भुविरव्यातामहावलाः। धृतराष्ट्रः प्रथमजः पांडुर्वाङ्गीक एवचानिषधश्चमहातेजास्तथाजंबूनहोवली।
कुंडोदरः पदातिश्चवशातिश्चाष्टमस्मृतः। सर्वधर्मार्थकुशलाः सर्वभूतहिते रताः। धृतराष्ट्रोयराजामा
तस्यपुत्रोयकुंडिकः। हस्तीवितर्कः काथश्चकुंडलश्चापिपंचमः। हविश्चवास्तथेंद्राभोसुमन्युश्चोपराजितः
। धार्तराष्ट्रसुतानाकुस्त्रीनेताप्रथितान्भुवि। प्रतापनेत्रधर्मवसुनेत्रं वैवभारताप्रथितः प्रतापसेषोव
भूवाप्रतिमोभुवि। प्रतापस्यत्रयः पुत्राजहिरेभरतर्षभादेवापिः शंतनुश्चैववाक्लिकश्चमहारथः। देवापि
स्तुप्रववाजतेषांधर्मपरीक्षया। शंतनुश्चमहीलेमेवाक्लिकश्चमहारथः। भरतस्यात्रयेजाताः सववं
तोमहावलाः। देवर्षिकल्पानृपतेवहवोराजसत्तमाः। एवंविधाश्चाप्यपरेदेवकल्पामहारथाः। जाताम
नोरचवाजेऐलवंशविवर्धनाः इत्यादिपर्वणिपुरुवंशानुकीर्तनं नाम ८४ जनमेजयउ
त्पन्नः श्रुतोमयाविप्रपूर्वेषांसंभवोमहान्। उदारश्चास्मि वंशोस्मिन्नराजानोमेपरिश्रुताः। किंतुलब्धर्थसं
युक्तंप्रियारव्यानेनमामति। प्रीणात्यतोभवान्भूयोविस्तरेणब्रवीतुमे। एतामेवकथां हृद्यं प्राप्रजापतितो

आ० प०
१४७

मुनेतेषामाजननं पुण्यं कस्य न प्रीतिमावहेत्। स धर्मगुणमाह तैरभि वर्द्धितमुत्तमं। विष्टभ्यलोकान्
स्त्रीनेतान्यश्वस्फीतमिव स्थितं। गुणप्रभाववीर्योजः सत्त्वोत्साहवतामहं। न तृप्यामि कथां शृण्वन्नमृता
स्वादसमिताम् वैशं शृणुराजन्मया सम्यक् पुरा द्वेपायनाच्छ्रुते। प्रोच्यमानमिदं कृत्स्नं त्वदंश
जननं महत्। ददस्मादिति रदितेर्विवस्वाविष्णुतोमनुः। मनोरिलाश्लाघाः पुरुरवाः पुरुरवस आयुः आ
युषो न क्रुषः न क्रुषस्पययातिः। ययातेर्द्धभार्येव भूवतुः। नुशनसो दुहिता देवयानी दृषपर्ध्वणश्च दु
हिता शर्मिष्ठा नाम। अत्रानुवंशश्चोको भवति। यदुंचतुर्धसुंचैव देवयानी व्यजायता दुल्वचानुंच पूरु
व शर्मिष्ठा वार्षपर्ध्वणा। तत्र यदोर्या दवा पूरोश्च पौरवाः। पूरोस्तु भार्या कौशल्या नाम। तस्यामस्पज्जे ज
नमेजयो नाम। यस्त्रीमेधानाजहारा विश्वजिता चेष्टावनं विवेश। जनमेजयः खल्वनंतामुपयेमे माधवी १४७
तस्यामस्पज्जे प्राविचान्। यः प्राचीं दिशं जिगाय यावत्सूर्यो दयादिति। ततस्तस्य प्राविचत्वं। प्रविचान्व
त्वं शमकीमुपयेमे तस्यामस्पज्जे संपातिः। संपातिः खलु दृष्टो दुहितरं वरांगीनामोपयेमे तस्याम
स्पज्जे हंपातिः सखलु कृतवीर्यस्य दुहितरमुपयेमे भानुमती नाम। तस्यामस्पज्जे सार्धभौमः सख

लुजित्वा हरकैकेयी सुनंदां नामा तस्यामस्य जज्ञे जयत्सेनः सखलु वैदर्भी मुपये मे। सुसुषुवां नामा तस्या
मस्य जज्ञे अर्वाचीनः। अर्वाचीनो वैदर्भी मेवा परा मुपये मे मर्यादां नामा तस्यामस्य जज्ञे अरिहः अरिहः
खल्वांगी मुपये मे तस्यामस्य जज्ञे महाभौमः महाभौमः खलु प्रासेन जिती मुपये मे सुयज्ञां नामा तस्यामस्य
जज्ञे अयुतनायी। यः पुरुष मे धानामयुतमाहरता तेनास्यायुतनायित्वं अयुतनायी खलु पृथु
श्रवसो दुहितरमुपये मे भासां नामा तस्यामस्य जज्ञे अक्रोधनः अक्रोधनः खलु कालिंगो करकंदूनामो
पये मे। तस्यामस्य जज्ञे देवातिथिः देवातिथिर्वैदेही मुपये मे मर्यादां नामा तस्यामस्य जज्ञे सचः स
चः खल्वांगी मुपये मे देवां नामा तस्यां पुत्रमजीजनत् संहं। अहः खलु तह कदुहितरमुपये मे ज्वालां
नामा तस्यां पुत्रं मतिनारं नामो त्यादयामास। मतिनारश्च खलु सरस्वत्यां गुणसमुदितं द्वादशवार्धिकं
सत्रमाजहारा निवृत्ते सत्रे सरस्वत्यभिगम्य तं भर्तारं वरयामास। तस्यां पुत्रमजीजनत् तं सुं नामा। अत्रानु
वंशश्चोको भवति। तं सुं सरस्वती पुत्रं मतिनारादजीजनत्। इलिनं जनयामास कालिंगां तं सुरात्मजं।
इलिनसुरं तर्था दुष्यंताद्यान् पंच पुत्रान् जनयत्। दुष्यंतः खलु विश्वामित्र दुहितरं शकुंतलां नामो

आ० प०
१४८

पये मे। तस्यामस्य जज्ञे भरतः तत्र श्लोको भवतः। माता भस्त्रापितुः पुत्रो येन जातः स एव सः। भरस्य पुत्रं
दुष्पतमा वमंस्थाः शकुतलां रे तो धाः पुत्र उन्नयति नर देवयम ह्यया तत्त्वं वा स्पधाता गर्भस्य सत्यमा
ह शकुंतला। ततोऽस्य भरतत्वं। भरतः खलु कैकेयीमुपये मे सार्वसेनां सुनंदां नामा तस्यामस्य जज्ञे भुम
न्युः। भुमन्युः खलु दासा हीमुपये मे। तस्यामस्य जज्ञे सुहोत्रः। सुहोत्रः खलु इक्ष्वाकु कन्यामुपये मे सुपर्ण
नामा। तस्यामस्य जज्ञे हस्तीय इदं हस्तिनापुरं स्थापयामास। एतदस्य हस्तिनपुरत्वं। हस्ती खलु त्रैगर्ता
मुपये मे यशोधरां नाम तस्यामस्य जज्ञे विक्रंठनः विक्रंठनः खलु दासेयीमुपये मे सुपर्णनामा। तस्या
मस्य जज्ञे अजमीढः। अजमीढस्य द्वात्रिंशत्पुत्राः शतं वभूव। कैकेय्यं नीगायां गांधर्वा विमलायां सुहमा
यां चेति। एतच्च कृत्वा कृवंशकरानृपतयः। तत्र वंशकरः संवरणः। संवरणश्च वैवस्वती तपती नामोपये
मे। तस्यामस्य जज्ञे कुरुः कुरुः खलु मागधीमुपये मे अमृतां नाम तस्यामस्य जज्ञे परिहित्वा परिहित्वा
खुवाङ्गुदा मुपये मे सुपर्णा नाम। तस्यामस्य जज्ञे भीमसेनः भीमसेनः खलु कैकेयीमुपये मे। सुकु
मारी नाम। तस्यामस्य जज्ञे पृथिवीः यमाङ्गुः प्रतीपनामा। प्रतीपः खलु शोष्यामुपये मे। सुनंदां ना
म

१४८

मातस्यापुत्रानुत्पादयामास। देवापिशंतनुंवाङ्गीकमिति। देवापिः खलुवाल एव वनं विवेश। शं
तनुस्तु महीयालोभवत्। तत्रानुवंशोभवत्। यंयं करेण स्पृशति जीर्णं स सुखमश्नुते। पुनर्युवाच भ
वति तस्मात्तं शंतनुं विदुः। शंतनुः खलु गंगा भागीरथी मुपये मे। तस्यामस्य जज्ञे देवव्रतोयमाहुर्भी
ष्ममिति। भीष्मः खलु पितुः प्रियविकीर्षया सत्यवती मुदा वहन्मातरं यामाहुर्गंधवतीति। तस्याका
नानो गर्भः पराशरात् द्वे पायनोभवत्। तस्यामेव सत्यवत्यां शंतनुर्दौ पुत्रौ जनयामास। चित्रांगदं वि
चित्रवीर्यं च। तयो रप्राप्तौ वन एव चित्रांगदो गंधर्वेण हतः। विचित्रवीर्यस्तुराजाभवत्। विचित्रवी
र्यस्तु कौशल्यात्मजं विक्रान्तं वासिके काशिराज दुहितरा बुधये मे। विचित्रवीर्यस्त्वनपत्य एव विदेहत्वं
प्राप्तः सत्यवती चिंतयामास। मादौष्कं तोवंश उद्धिद्येदिति द्वे पायन मृषिं मनसा चिंतयामास। सतस्याः
पुरःस्थितो वाच किं करवाणीति। सा तमुवाच। भ्राता तवानपत्य एव स्वर्ग्यतो विचित्रवीर्यः। सा धृप
त्यंतस्योत्पादयेति। स परमितुक्ता त्रीन् पुत्रानुत्पादयामास। धृतराष्ट्रं पांडुं विदुरं चेति। तत्र धृतरा
ष्ट्रस्य राज्ञः पुत्रशतं बभूव। गांधारी वरदानाद् द्वे पायनस्यातेषां धृतराष्ट्रपुत्राणं चत्वारः प्रवराव

श्रा० प०
१४८

भूवुः। दुर्योधनो दुःशासनो विकर्षश्चित्रसेनश्चेति। पांडोस्तु भार्ये देवभूवतुः। कुंती पृथामा दीचेति। उनेस्त्री
रत्ने। अथ पांडुमृगयां चरन्मैथुनगतमृषिमृग्यां वर्तमानमपश्यत्। तथैवाप्राप्तसुतमना स्वादितकामस्स
महत्प्रवाणेन जघान। सवाणविद्ध उवाच पांडुं चरता धर्ममिमं येन त्वया भिज्ञेन कामरसस्याहमनवाप्तका
मरसो निहतस्तस्मात्त्वमेवामवस्थामासाद्यानाप्तकामरसः पंचत्वमवाप्स्यसि हि प्रमेवेति सविवर्णरू
पः पांडुः शापं परिहरमाणो नोपासय्यत भार्ये वाक्यं चोवाच स्वचापल्यादिमं प्राप्नोति न हं शापं शृणोमि न
वानपेत्पस्पलोकाः संतीति सा त्वं मदर्थे पुत्रानुत्पादयस्वेति। तत्र कुंती पुत्रानुत्पादयामासे। धर्मो धुधिधि
रंवाताद्भीमसेनं शक्रादर्जुनमिति। सहस्ररूपः पांडुरुवाचेयं ते सपत्न्यपत्यासाधुस्यां अपत्यमुत्पाद्यतामि
ति। स एव मस्तु इत्युक्तः कुंत्या ततो माश्रामश्चिभ्यां न कुलसहदेवावुत्पादितौ। मां दीखत्वलंकृतां दृष्ट्वा पां
दुर्भावं चक्रे। सतां स्पृष्ट्वैव विदेहत्वं प्रापः तत्रैव चितास्तं मां दीसमारुरोह। उवाच च कुंती। यमयो रायं यायम
तं याभवि तव्यमिति। ततस्ते पांडवाः पंच कुंत्या सहिता हस्तिनापुरे आनीतास्तापसे भीष्मस्य विदुरस्य निवे
दिताः। सर्ववर्णानां निवेद्या तर्हि तास्तापसावभूवुः। प्रेक्षतामेव तेषां तच्च वाक्यमुपश्रुत्य भगवता मुक्ताः।

१४८

अंतरिक्षात्पुष्पवृष्टिः पपाता देवदुंदुभयश्च प्रणेदुःपरिगृहीताश्च पांडवाः पितुर्निघ्नमावेदयं चक्रुः । त
स्योर्द्ध्वदेहिकं न्यायतः कृतवंतः पांडवाः तत्र निवसतः पांडवान्वाल्यात्प्रभृतिदुर्योधनो नामर्षयत् । पापा
चारो राहू सौ बुद्धिमास्थितो नेकैरुपायैर्बुद्धिर्न्यवसितो भावित्वादर्थस्य न शकिताः समुद्धर्तुं ततः धृतर
ष्ट्रेण व्याजेन वारणावतमनुग्रहिता गमनमरोचयंस्तत्रापि जतु गृहे दग्धुं समारब्धः न शकिताः । विदुरम
त्रितेन बुद्धिप्रज्ञानीति वत्नात् । तस्माद्दिडिं वमत राले हत्वैकचक्रांगताः । तस्यामप्येकचक्रायां वकं नाम रा
हू संहत्वा पंचालराज्यमभिगताः तत्र द्रौपदीभार्यामविदंत स्वविषयं चाजग्मुः कुशालिनः । पुत्रं श्रोत्या द
यामासुः प्रतिविधं युधिष्ठिरः । अतसो मंत्रकोदरः । अतकीर्तिमर्जुनः । शतानीकं नकुलः । अतकर्म
णं सह देवः । युधिष्ठिरस्तु गोवासनस्य शेषस्य देविकां नाम कन्यां स्वयंवरे लेभे । तस्यां पुत्रं जनयामास । यौधे
यं नाम । भीमसेनस्तु काश्यां वलंधरां नामोपयेमे । वीर्यश्रुत्वा कन्यां तस्यां पुत्रं सर्वगं नामोत्पादयामास । अर्जु
नः खलु द्दारवत्यां भगिनीं वासुदेवस्य सुभद्रां नाम भद्रभाषिणीं भार्यामुदवहत् । स्वविषयं चाभ्याजगाम कु

श्री० प्र०
१५०

शालीतस्यापुत्रमभिमन्युनामातीवगुणसंपन्नंदयितंवासुदेवस्याजनयत्। नकुलश्चेद्यारेणुमतीनामकन्या
मुदवहत्। तस्यापुत्रंनिरमित्रंनामाजनयत्। सहदेवोपिमाद्रीमेवस्वयंवरेविजयांनामोपयेमे। मद्राजदुहि
तरंतस्यापुत्रमजनयत्सुहोत्रं। भीमसेनस्तुपूर्वमेवहिडिंवायांराक्षसंघटोत्कचंनामजनयामास। इत्येतेष
कादशयाणवानांपुत्रास्तेषांवंशकरोभिमन्युः। सविराटस्यदुहितरमुत्ररांनामोपयेमे। तस्यामस्यपरासु
र्गर्भोजायता। तमुत्संगेनपृथ्वाजग्राह। नियोगात्पुरुषोत्तमस्यवासुदेवस्यषण्मासिकंपरोसुंगर्भमहमे
नंजीवयिष्यामीति। सभगवतावासुदेवेनासंजातबलवीर्यपराक्रमोऽकालजातोऽस्त्राग्निनादग्धःतेजसा
स्त्वेनसंजीवितःसंजीवयित्वाचैनमुवाच। परिहृणोत्कुलेजातोभवत्वंपरिचित्रामेतिपरिहितुखलुमाद्वती
नामोपयेमेत्वन्मातरंयस्याभवान्जनमेजयः। भवतोपिवपुष्टमायांद्वौपुत्रौजजातो। शतानीकःसंकुति
श्च। शतानीकस्यापिवैदेह्यापुत्रमुत्पत्स्यतेसोमदत्तः। इत्येवंपूरोर्वंशःपांडवानांचकीर्तितः। धन्यःपुण्यः
परमःपवित्रःसततंश्रोतव्योब्राह्मणैर्त्रियमवद्विरनंतरंद्वित्रियैःसद्धर्मनिरतैःप्रजापालनतत्परैर्धै

१५०

श्रैरपि च श्रोतव्यो धिगम्यस्तथा श्रुदैरपि च श्रोत्रव्यस्त्रिवर्णशुश्रूषुभिर्ब्राह्मणान्तरितमिति इतिहा समिमं
पुण्यं विशेषतः श्रावयिष्यंति ये ब्राह्मणाः श्रावयन्ति वा नियतात्मनः। स्वर्गजितः पुण्यलोकाः सततं देवब्रा
ह्मणमनुष्माणमान्याः संपूजनीयाश्च परं हृदि भारतं भगवता व्यासेनोक्तं पावनं ब्राह्मणादयो वर्णाः श्रद्ध
धाना विमत्सरा मैत्रावेदव्रतसंपन्नाः श्रावयन्ति तेऽपि स्वर्गजितः सुकृतिनो न शोच्याः कृताकृतैः। भवति चात्र
श्लोकः। इदं हि वेदैः समितं पवित्रमपि वोक्तं। धन्यं यशस्य मायुष्यं श्रोतव्यं नियतात्मभिः इत्यादि पर्व
णि पुरुवंशानुकीर्तनं समाप्तम् ६० वैशम्पत्ये इक्ष्वाकुवंशप्रभवो राजासीत्स्थिवीर्यवान्। महा
भिष्यतिरव्यातः सत्यवान् सत्यविक्रमः। सोऽश्वमेधसहस्रेण राजसूयशतेन च। तोषयामास देवेन्द्रं स्वर्गं ले
भेततः प्रभुः। ततः कदाचिद्ब्रह्माणमुपासां चक्रिरे सुराः। तत्र राजर्षयो ह्यसन् सचराजामहाभिषः। अथ गंगा
सरिद्वेष्टा समुपायापिता महान्। तस्यावासः समुद्रतमरुतेन शशिप्रभम्। ततो भवन् सुराः सर्वे सहसा वाञ्छु
त्वास्तदा महभिषसुराजर्षिरशंकोदृष्टवान्। सोऽप ध्यातो भगवता ब्रह्मण समहभिषः। उक्तश्च जा
तो मर्त्येषु पुनर्लोकानवाप्स्यसि। स चित्रयित्वा नृपतिर्नृपानन्यांस्तपोधनां प्रतीपं रोचयामास पितरं भू

आ० प०
१५१

रिवर्धसं। महाभिषंतुतं दृष्ट्वा नदीधैर्यामुतं नृपं। तमेव मनसा ध्यायन्नुपावर्तत्सरिद्धरा। सा तु विधस्तव
पुष्पंकशमलाभिहतं तदा। नृपं मनसि वै कृत्वा जगाम नृपतिं पतिं। ददर्श पथि गच्छंती वसू देवा द्विवोक
सः। तथा नृपांश्च तां दृष्ट्वा पप्रच्छ स रितां वरा॥ गंगोवाच ॥ किमिदं नष्टं त्वया स्थकश्चिह्नं मं दिवौ
कसः। ता मूचुर्वसवो देवाः शप्ताः स्मो वै महानदि। अल्पे यराधे सं रंभा हसिष्ठे न महात्मना। विमूढा हि ब्र
ह्मं सर्वं दृष्ट्वा तमृषि सत्तमं। संध्या वशिष्ठ मासानं समेत्य भिसृताः पुरा तेन कोपाद्वयं शप्ता योनौ संभवत
तिहान शक्य मन्यथा कर्तुं यदुक्तं ब्रह्मवादिना। त्वमस्मान्मानुषीभूत्वा सद्य पुत्रान् वसू नृभुवि न मानु
षीणां जठरे प्रविशे मवयं शुभे। इत्युक्ता तैश्च वसुभिस्तथेत्युक्ता ब्रवीदिदं॥ गंगोवाच ॥ मर्त्येषु
पुरुष व्याघ्रः को मे भर्ता भविष्यति। कथय ध्वंसमासेन यथा कर्ता स्मित तत्रथा॥ वसव ऊचुः ॥ प्रतीप
स्पमुतो राजा शांतनुर्लोक विश्रुतः। भविता मानुषे लोके स ते भर्ता भविष्यति गंगोवाच ममाप्ये
वं मतं देवा यथा मां वदतानघाः। प्रियं तस्य चि कीर्षीमियुष्माकं चैतदीप्सितं वसव ऊचुः जाता कु
मारान्त्वा नप्सु प्रहेषुं वै त्वमर्हसि। यथानघिर काला न्नो निष्कृतिः स्यात्त्रिलोकगे गंगोवाच एवमेत

१५१

करिष्यामिपुत्रस्तस्यविधीयतां।नास्यमोघःसंगमस्यात्पुत्रहेतोर्मयासह वसवः।तुरीयांर्द्धप
 दास्यामोवीर्यस्यैकैकशोवयं।तेनवीर्येणपुत्रस्तेभवितातस्यवेष्टितं।नसंपत्स्यतिमर्त्येषुपुनस्तस्यतु
 संततिः।तस्मादपुत्रःपुत्रस्तेभविष्यतिसवीर्यवान्॥ वैशं ॥एवंतेसमयंकृत्वागंगायावसवःसहाज
 मुःग्रहमनसोयथासंकल्पमंजसा इत्यादिपर्वणिमहाभिषोयाख्याने ८१ वैशं ततःप्र
 तीयेराजाससर्वभूतहिते रतः।निषसादसमावद्धीर्गंगाद्वारगतोजपन्।तस्यरूपगुणोपेतागङ्गास्त्रीरूप
 धारिणी।उत्तीर्यसलिलात्तस्मात्त्रोभनीयतमाकृतिः।अधीयानस्यराजर्षेर्द्विज्मर्यामनस्विनी।दक्षि
 णंशालसंकाशमूरुंभेजेऽशुभानना।प्रतीपःसमहीयालःतामुवाचमनस्विनी॥किंतेकरोमिकल्याण
 प्रियंयत्तेभिकांहितं स्त्रीउवाच त्वामहंकामयेराजन्कुरुश्रेष्ठभजस्वमो॥त्यागःकामवशानां
 हिस्त्रीणांसद्भिर्विगर्हितः प्रतीपउ नाहंपरस्त्रियंकामाद्गच्छेयंवरवर्णिनि।नवासवरं कल्याणिध
 र्म्यंतद्विब्रतंमम।यःस्वदारापरित्यज्यपारक्यंसेवतेस्त्रियं।निर्यात्रैवमुच्येतयावदाभूतसंज्ञवं स्त्री
 उवाच नाश्रेयस्यस्मिनागम्यानवक्तव्याचकहिंचित्।भजस्वमोभजमानंराजकाम्यांवरस्त्रियं ॥

आ० प०
१५२

प्रतीपठ मयानिवृत्तमेतत्तेयन्मादेशयसिधिरौ। अन्यथाप्रतिपन्नं मोनाशयेधर्मविल्लवः। संप्राप्यद
क्षिणचोरुंत्वमास्तिष्टावरांगने। अयत्पानां स्नुषानां चभीरुविद्येतदासने। सव्योरुः कामिनीभोग्यस्व
यासचविवर्जितः। तदस्मादहं नाचरिष्येत्वधिकामं वरांगने। स्नुषामेभवकल्याणपुत्रार्थेत्वां वृणेम्य
हं। स्नुषापक्षं हि वामोरुं त्वमागम्य समाश्रिताः स्त्रीनुवाच एवमप्यस्तु धर्मज्ञसंयुज्याहं सुतेन
तो त्वं श्रुत्वा तु भजिष्यामि विख्यातं भारतं कुलं। एधि व्यापार्थि वा ये वतेषां यूयं परायणं। गुणानि हि
मया शक्त्या वक्तुं वर्षशतैरपि। कुलस्य एवः प्रथितास्तसाधत्वमथोत्तमं। समयेनेह धर्मज्ञश्चाचुरे
यं च यद्विभो। तत्सर्वमेतत्पुत्रस्तेन मीमांसेन कर्हि चित्। एवं वसन्ती पुत्रे ते वर्द्धयिष्याम्यहं प्रियं। पुत्रः
पुण्यैः प्रियैः सर्वैः सुखं प्राप्स्यति ते सुतः॥ वैशं ॥ तथेत्सुक्ता तु साराजं स्तत्रैवांतरधीयत। पुत्रः १५२
जन्म परीप्सत्रै स राजा तदधारयत्। एतस्मिन्नेव काले तु प्रतीपः हविष्यर्षभः। तपस्तेपे सुतस्यार्थे स
भार्यः ऊरुनंदन। तयोः समभवत्पुत्रो वृद्धयोः समुहानिधः। शात्रुस्य जज्ञे संतानं तस्मादासीत्स शं
तनुः। संस्मरन् तद्व्यानुल्लोकान् विजितास्त्वन कर्म्मणा। पुण्यकर्मकृद्देवासीत्तानुः पुरुषर्षभः। प्र

तीयः शांतनुं पुत्रं यौवनस्थेततो वृणात् प्रतीयत पुरामांस्त्रीसमाभ्यागाच्छांतनोभूतयेतव।
त्वामाव्रजेद्यदिरहः सापुत्रवरवर्तिनी। कामयानातिरूपाद्यादिव्यस्त्रीपुत्रकाम्यया सात्वयानाभिव
क्तव्याकासिकस्यासिवांगनाय चक्रुर्घोत्रतत्कार्ये संप्रष्टव्या कदाचन। भजमानोभियोगान्मेभजे
थाऽस्तुवाचतं॥ वैशं ॥ एवं संप्रिश्यतनये प्रतीयः शांतनुंतदा। स्वेराज्येवाभिधिद्येनं वनं राजा
विवेशसः। सराजाशांतनुधीमान् देवराजसमद्युतिः। वभूवमृगयाशालः सततं वनगोचरः। सशृ
गान्महिषांश्चैव विनिघ्नन् राजसत्तमः। गंगामनुचचारैकः सिद्धचारणसेवितो। सकदाविन्महाराज
ददर्श परमां स्त्रियं। जाज्वल्ममानां वपुषा साहाय्यमिवापरां। सर्वानवधां सुदतीं दिव्याभरणभू
षितां। सूक्ष्मांबरधरामेकां पद्मांतरसमप्रभां। तां दृष्ट्वा हृष्टो माभूद्विस्मितो रूपसंपदो। पिवन्निवचने
त्राभ्यां नातृप्यतनराधिपः। साचदृष्ट्वैव राजानं विस्मितं तं महाद्युतिं। स्नेहादागतसौहार्दनातृप्यत
विलासिना। तामुवाचाथ राजा वैशं त्वयन्मृगयागिरा। देवीवादानवीवात्वं गंधर्वीयदिव्याम्भराः।
यद्वा वामानुषीवासिपन्नगवासुमध्यमे। याचेत्वां सुरगर्भाभेभार्यामेभवशोभने॥ वैशं ॥

श्री० प०
१५३

एतच्छ्रुत्वा वचो राज्ञः सस्मितं मृदुवल्गुवा वसूनां समग्रं स्मृत्वा साभ्या गच्छदनिदिता। उवाच चैनं राजा
नं ह्लादयंती मनो गिरा। भविष्यामि महीपालमहिषेते वशानुगा। यत्ने कुर्यामहं राजन् शुभं वा यदि वा
शुभं। न तद्वा तद्यितव्यास्मि न वक्तव्यास्मि वा प्रियं। एवं हि वर्तमानाहं त्वयि वत्स्यामि पार्थिव। वारिता
विप्रियं वोक्ता तज्जेयं त्वामसंशयं। तथेति राज्ञा सा चेक्का तदा भारत सत्तमा प्रहर्षमनुलं लेभे प्राप्य तं
पार्थिवोत्तमं। आशाद्यशं तनुस्तं च बुभुजे कामतो वशी। न प्रहृष्येति मन्वानो न सतां किंचिदुक्तवा
न। स तस्याः शीलवृत्ते न रूपौदार्यगुणे न चाज्यचारेण च रहस्तुतो यजगती यतिः। दिव्यरूपा हि सा देवी
गंगा त्रिपथगामिना। मानुषं विग्रहं श्रीमद्विभ्रती सुमनोहरं। भाग्योपनत कामस्प भार्ये वोपस्थिता भव
ता शान्तनो राजसिंहस्पदे वराज समधुतेः। स भोगस्त्रेहवानुर्ग्यभावालोपैर्मनोहरैः। राजानं रमयामा १५३
स यथारेमेतथैव सः। सराज्ज रतिशक्तत्वा दुत्तमैस्त्रीगणैर्युतः। संवत्सरा नृत्नमासान्नवुबोधवहून्
गतान्। रममाणस्तथा सार्द्धं यथा कामं जनेश्वरः। अष्टावजं नयत्पुत्रांस्तस्याममरवर्त्मिनः। ज्ञातं जा
तं च सा पुत्रं क्षिपत्यंभसि भारता। प्रीणामित्वा हं मिमुक्त्वा गंगां तस्य मज्जयत्। तस्य तत्र प्रियं राज्ञः

शान्तनोरभवत्तदानसतां किंचनोवाच त्यागाद्भीतो महीपतिः। अथतामष्टमेजाते पुत्रे प्रहसितामि
वा। नुवाच राजा दुःखार्तः परीष्मन् पुत्रमात्मनः। मावधीः कासिकस्यासा किं हिंससि सुतानिति। पु
त्रं हि सुमहत्यापे संप्राप्नोति ह्यगर्हितं॥ स्त्रीरुवाच पुत्रकामनते हन्मि पुत्रं पुत्रवतां वराजं
स्मिन्नुममवा सोयं यथासमयः कृतः। अहं जङ्घु सुता गंगामहर्षिगणसेविता। देवकार्यार्थं सिद्ध
र्थमुषिता हत्वया सह। अष्टौ ये वसवो देवामन्त्राभागा महोजसः। वशिष्ठशायदोषेण मानुषत्वमुपा
गताः। तेषां जनयितानान्यस्त्वद्वते भुवि विद्यते। मद्दिधामानुषा धात्री लोके नास्तीह काचन। तेषां तु ज
ननाहेतोर्मानुषत्वमुपागताः। जनयित्वा वसून् षोडशालोकास्तथा ह्यथाः। देवानो समयो ह्येष वसू
नां तु श्रुतो मया। जातं जातं मोक्षयिष्ये जन्मतो मानुषादिति। तत्रेशायादिनिर्मुक्ता आपवस्पमहात्म
नः। स्वस्तितेस्तु गमिष्यामि याहि पुत्रं महाव्रतं। एष पर्यायवा सोमे वसूनां सन्निधौ कृतः। मत्प्रसूतं वि
जानीहि गंगादत्तमिमं सुतं इत्यादिपर्वणि भीष्मात्यतिः ८२ शान्तनुरु आपवोना
मकस्त्वेष वसूनां किंच दुःकृतं। यस्याभिशायात्ते सर्वे मानुषा योनिमाश्रिताः। अनेन वक्रुमारेण गं

श्र० प०
१५४

गादत्तेन किं कृतं। यस्प वैवंकृतेनायं मानुषेषु निवत्स्यति। ईशानाः सर्वलोकस्य वसवस्ते तु वै कथं।
नुषेषूदयद्यंततन्ममावह्वजाङ्गवि वैशग्र सैव मुक्ता ततो गंगाराजानमिदमब्रवीत्। भर्तारं जा
क्रवीदेवी शंतनुं पुरुषोत्तमं॥ गंगोवाच ॥ यं लेभेवरुणः पुत्रं पुरा भरतसत्तम। वशिष्ठं नाम तेज
स्वीख्या तस्यापवदत्पुता। तस्याश्रमपदं दिवं वदुपदिगणाद्वितं। मेरोः पार्श्वे न गंद्रस्य सर्वर्तुकुसुमावृतं।
सवारुणिस्तयस्तेपेस्तस्मिन् भरतसत्तम। वने पुण्यकृतो श्रेष्ठः स्वादुमूलफलोदके। दक्षस्पृहुहिताया
तु सुरभी सभि विश्रुता। सा प्रसूता तु गंदेवी कश्यपाद्भरतर्षभ। अनुग्रहार्थं जगतः सर्वकामदुघावरं। तां
गं लेभे तु धर्मात्मा होमधेनुं सवारुणिः। सा तस्मिंस्तापसारणे वसंती मुनिसेविते। च वारतद्वनं सर्वं गौरये
तभया तदा। अथ तद्वनमाजगमुः कदाचिद्भरतर्षभ। ध्रुवाद्यावसवः सर्वदेवदेवर्षिसेवितं। ते स दारा वनंत
त्रय्यचरन्तः समंततः। रे मिरे रमणीयेषु पर्वतेषु वनेषु वा। तत्रैकस्याथ भार्या तु वसोर्वासर्वविक्रम। गं
चरंती वने तस्मिन् सा ददर्श सुमध्यमा। आपवस्पमहाराज सर्वकामधुगुत्तमं। सा विस्मय समाविष्टा
शीलातिशय संपदा। दिवैवैदर्शयामास गां तां गोदृषभे हृणं। स्वापीनां वसुदोग्ध्री वसुवालधिमुखी

१५४

तथा नृपपत्नीगुणैः सद्यैः शीलेनानुत्तमेन च। एवं गुणसमायुक्तां वसवेवमुनंदनीं। दर्शयामास राजे
द्वयुरायोरवनंदन। द्यौस्तदातां च दृष्ट्वैव गांगजे देविक्रमा। नृवाच राजस्तो देदीत स्यान्नृपगुणैरुतः॥
एषा गौरुत्तमा देवि वारुणो रसिते हृणोः। मघेस्तस्य वरारोहे यस्येदं वनमुत्तमं। अस्याः ह्रीरपि वेन
र्त्यः स्वादु यौवे सुमध्यमे। दशवर्षं सहस्राणि सजीवेति स्थिरयौवनः। एतत् श्रुत्वा तु सा देवी नृपोत्तमसु
मध्यमा। तमुवाचानवद्यं गीभर्तारं दीप्ततेजसं। अस्ति मे मानुषलोके नरदेवात्मजा सरसी। नाम्ना
जितवती नाम नृपयौवनशालिनी। नृशीनरस्य राजर्षेः सत्यसंधस्य धीमतः। दुहिता प्रथिता लोके
मानुषे रूपसंपदा। तस्या हेतोर्महाभागसवत्सां गां ममेप्सिता श। आनयस्व सुरश्रेष्ठ त्वरितं पुण्यवर्ध
नाया वदस्याः पथः पीत्वा सा सखी सममानदा। मानुषेषु भवत्वेषा जरा रोगविवर्जिता। एतन्मम महाभा
गकर्तुमर्हस्य निंदित। प्रियं प्रियतरं ह्यस्मान्नास्ति मे न्यक्तं च न। एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्या देव्याः प्रियवि
कीर्षया। ध्रुवाद्यैश्चोत्तमिः सार्द्धं द्यौस्तथा तां जहार गां। तथा कमलपत्रां स्नानियुक्तो द्यौस्तदा नृप। म
घेस्तस्य तपस्तीव्रं नशशांक निराहितुं। हतागौः सा तनस्तेन प्रतापश्च नतर्कितः। अथाश्रमपदं प्रा

श्री० प०
१५५

प्रः फलान्यादाय वारुणिः । नवापश्यत्संगां तत्र सवत्सां काननोत्तमो ततः समृगयामास वने तस्मिंस्त
पोधनः । नाध्यगच्छेत्सृगयं स्तांगां सुनिरुदारधीः । ज्ञात्वा तथापि नीतांगां वसुभिर्दिव्यदर्शनः । ययौ
क्रोधवशं सद्यः सशपच वसंस्तदा । यस्मान्नैव सवो जङ्गुर्गवदोग्ध्री सुवालधी । तस्मात्सर्वजनिष्य
ति मानुषेषु न संशयः । एवं शशाय भगवान् वसंस्तान्मुनिसत्तमः । वशं क्रोधस्य संप्राप्तः आपवोद
य सत्तम । शप्त्वा च तान्महाभागस्तपस्येव मनोदधे । एवं सशपवात्रा जन्वस्स नष्टौ तपोधनः । महा
प्रभावो देवर्षिदेवान् क्रोधसमन्वितः । अथाश्रममनुप्राप्तास्तस्य भूयो महात्मनः । शप्तास्म इति चाभि
ज्ञास्तमृषिं वसवस्तदा । प्रसादयंतस्तमृषिं वसवः पार्थिवर्षभ । न चालभत्तस्मात्ते प्रसादमृषिसत्तमा
त् । आपवात्सुरुषमाश्रुसर्वधर्मविशारदात् । उवाच च सधर्मात्मा शप्तायुं ध्रुवादयः । अनुसंवत्स
राच्छापं सर्ववै प्रतिमो ह्यथ । अयंतु यत्कृते यूयं मया शप्ताः सवत्स्यति । द्यौस्तदामानुषे लोके दीर्घकालं
स्वकर्मणा । नानृतंतच्च कीर्षामि कुक्षे युष्मान्दब्रुवं । न प्रजास्यति चाप्येष मानुषेषु महामतिः । भवि
ष्यति च धर्मात्मा सर्वशस्त्रविशारदः । पितुः प्रियहिते युक्तः स्त्रीभोगान् वज्जीयिष्यति । एवमुक्त्वा वसुस

१५५

वीनजगामभगवानृषिः। ततो मामुपजग्मुस्ते समस्ता वसवस्तदा। अथाचंत चमाराज नवरं सचमया
धृतः। ज्ञातं ज्ञातं प्रक्षिपास्मान् स्वयं गंगे त्वमंभसि। एवं ते षांवरं सम्पुरुषाणां राजसत्तम। मोक्षार्थमा
नुषाब्धो काद्यथावत्कृतवत्सहं। अयं शपादृषेस्तस्य एक एव नृपोत्तम। द्यौराजन्मानुषे लोके धिरं वत्स्य
ति भारत वैशं एतदास्माद्यसा देवी तत्रैवात्तरधीयता। आदाय च कुमारं तं जगाम च यथेक्षितं।
स नु देवव्रतो नाम गंगे य इति चाभवत्। दिना मांशान्तनोः पुत्रशान्तनोरधिको गुणैः। शान्तनुश्चापिशोकात्
जगाम स्वपुरंततः। तस्याहं कीर्तयिष्यामि शान्तनोरधिकान् गुणान्। महाभागं च नृपते भरतस्य परा
स्विनः। यस्येति हासोद्युतिमान् महाभारतमुच्यते इत्यादि पर्वणि वंश ८३ वैशं ॥
स राजा शान्तनुर्दीमान् देवराजर्षिसत्कृतः। धर्मात्मा सर्वलोकेषु सत्यवागिति विश्रुतः। दमोदानं ह
मा बुद्धिर्दीर्घतिस्तेजमुत्तमं। नित्यान्यासन्महासत्त्वेशात्तनोयुरुषर्षभे। एवं स गुणसंपन्नो धर्मार्थकुश
लो नृपः। आसीद्भरतवंशस्य गोप्तासाधुजनस्य चाकंबुग्रीवः पृथुवह्ना मत्तमातंगविक्रमः। अत्रितः परि
पूर्णार्थः सर्वैर्नृपतिर्नृणैः। तस्य कीर्तिमतो हतमवेक्ष्य सततं नराः। धर्म एव परः कामादर्थो द्वेति व्यव

श्री० प०
१५६

स्थिताः। नचास्य सदृशः कश्चित्कृत्रियो धर्मतो भवत। वर्तमानं हि धर्मं स्वे सर्वधर्मविदां वरं। तं महीयाम
हीपालं राजराज्ये भवेच्च यन्। वीतशोकमया वाधाः सुखस्वप्रविवोधनाः। पतिं भारतगोपारं समपद्यंत भू
मियाः। तेन कीर्तिमता शिष्टाः शक्रप्रतिमतेजसा। यज्ञदानक्रियाशालाः समपद्यंत भूमियाः। शांतनुप्रमुखै
र्गुप्ते लोके नृपतिनिस्तदा। नियमात्सर्ववर्णानां ब्रह्मोत्तरमवर्तत। ब्रह्मपर्यवरकृत्रं विशः हत्रमनुव्रताः। व
ल्लहना नुरक्ताश्च शूद्राः पर्यवरन्विशः। सहास्तिनपुरे रम्ये कुशुणां पुटभेदेन। वसन्सागरपर्यन्तामन्व्रणात्
सर्वसुंधरं। सदेवराजसदृशो धर्मज्ञः सत्यसंगरः। दानधर्मतपोयोगाद्धिया परमया युतः। अरागद्वे
षसंयुक्तः सोमवस्त्रियदर्शनः। तेजसा सूर्यसंकाशो वायुवेगसमोजवो। अंतकः प्रतिमः कोपे ह्यमयाष्ट
धिवीसमः। वधः पशुवराहाणां तथैव मृगपक्षिणां। शांतनो एधिवापालेनावर्तत वृथानृपा ब्रह्मधर्मा
ज्ञरे राज्ये शांतनुर्विनयात्मवान्। समंशशासभूतानि कामरागविवर्जितः। देवर्षिपितृयज्ञार्थमारभ्य तत
दाक्रियाः। नचा धर्मेण केषां चित्प्राणिनामभवद्धधः। असुखानामनाथानां तिर्यग्योनिषु वर्ततां। स एव
राजा भूतानां सर्वेषां भवतिता। तस्मिन्कुरुपतिश्चेष्टे राजराजेश्वरे सति। श्रितावागभवत्सत्यं दानधर्मा

१५६

श्रितं मनः। सममाः षोडशौ च चतस्रोऽष्टौ तथा पराः। एति मप्राप्नुवन् श्रीषु वभूव च न गोचरः। तथा तप
स्तथा चारस्तथा वनस्तथा श्रुतः। गांगेयस्तस्य पुत्रो भ्रात्रा आदेव व्रतो वसुः। स सर्वास्त्रेषु निष्णातः पार्थिवे
धितरेषु च। महाबलो महावीर्यो महासत्वो महारथः। सकदा विन्मृगं विधागं गामनुसरन्नदी। भागीरथी
मत्स्यजलांशं तनुर्दृष्ट्वा नृपः। तां दृष्ट्वा चिंतयामास शान्तनुर्भरतर्षभ। स्पंदते किं त्विषं नाद्य सरिच्छेष्टायथा
पुरा। ततो निमित्तमश्चिच्छन् ददर्श सुमहायशाः। कुमारं देवगर्भं भवत्तु चारुदर्शनं। दिव्यमस्त्रं विजृम्भ
णं यथा देवेषु रंदरं। कृत्स्नां गंगां समावृत्त्य शरैस्तीक्ष्णै रवस्थितं। तां शरै रवृत्तां दृष्ट्वा नदी गंगां तदोतिके।
अभवद्विस्मितो दृष्ट्वा कर्मराजा तिमानुषं। जातमात्रं पुरा दृष्ट्वा तं पुत्रं शान्तनुस्तदा नोपलेभे स्मृतिं धीमान्
विज्ञातुं च तमात्मजं। सनुतं पितरं दृष्ट्वा मोहयामास मायया। संमोह्य च ततः क्षिप्रं तत्रैवात्तरधीयता त
दद्भुतं तदा दृष्ट्वा तत्र राजा स शान्तनुः। शंकमानः सुतं गंगामब्रवीदृश्येति च। दर्शयामास तं गंगा विभ्रतीरू
पमुत्तमं। गृहीत्वा दक्षिणे पाणौ तं कुमारमलंकृतं। अलंकृता माभरणै र्विरजो वरसंवृतं। दृष्ट्वा पूर्वमपि स
तां नाभ्यजानत शान्तनुः॥ गंगोवाच ॥ यं पुत्रमष्टमं राजन् त्वं पुरामप्ययायथा। सोयं वीरस्तव सुतं

श्रा० प०
१५७

सर्वस्त्रविदनुत्तमः। गृहाणे मं महाराजमया संवर्द्धितः सुतः। आदाय पुरुषव्याघ्रनयस्त्वेनं गृहस्त्रिभोवे
दानधिजगेसां गात्रवसिष्ठादेव वीर्यवान्। कृतास्त्रः परमेष्ठा सो देवराजसमो युधि। सुराणां समन्तो नित्य
मसुराणां च भारत। उशना वेदयच्छास्त्रमयं तद्देद सर्वशः। तथैवांगिरसः पुत्रः सुरासुरनमस्कृतः। यद्देद
शास्त्रं तच्चापिकृत्स्नमस्मिन्प्रतिष्ठितं। महेश्वरसमिपराजन् तव पुत्रे महाबाहो हो सांगोपांगं महात्मनिः
। सविः परैरनाधृष्यो जामदग्न्यः प्रतापवान्। यदस्त्रं वेदराजमश्नुत दप्यस्मिन्प्रतिष्ठितं। महेश्वरसमिपरा
जनुराजधर्मा र्थको विदं। मया दत्तं निजं पुत्रं गृहाणे मं नराधिय वैशं तथैव समनुज्ञातः पुत्र
मादाय शान्तनुः। आजमानं यथादित्यमाययौ स्वपुरं प्रति। पौरवस्तु पुरंगत्वा पुरंदरपुरोगमं। सर्वका
मसमृद्धार्थं मेने सोत्मानमात्मना। पौरवेषु ततः पुत्रं राज्ञ्यार्थं मभयप्रदं। गुणवंतं महात्मानं यौवराज्येभ्य
षेवयत्। पौरान्सशान्तनोः पुत्रः पितरं च महायशः। राष्ट्रं च रंजयामास ह्वेन भरतर्षभ। स तथा सहपु
त्रेण राममाणे महीपतिः। वर्तयामास वर्षाणि चत्वार्यमितविक्रमः। सकदा विद्वन्यातो यमुनामभितो
नदी। महीपतिरनिर्दृश्यमाजिघ्रक्षुधमुत्तमं। तस्य प्रभवमविच्छद्विचचारसमंततः। सददर्शतदाक

१५७

न्यादासानां देवदूषिणीतामहृत्सदृष्टैर्कन्यामसितलोचनां कस्यत्वमसिकावासि किंचभी
रुचिकीर्षसि। सा ब्रवीद्दासकन्यास्मिधर्मोर्थेवाहयेतरि। पितुनियोगाद्भ्रंते दासराज्ञो महात्मनः।
रूपमाधुर्यगंधैस्तां संयुक्तां देवदूषिणीं। समीक्षराज्ञादासेयी कामयामास शान्तनुः। स गत्वा पितरं
तस्यावरयामास तां तदा। सनुतं प्रसुवावेदं दासराज्ञो महीपतिं। जातमात्रैव सा देया वराय वरवर्णिनी
हृदिकामश्च मे कश्चित्त्रिवोधजनेश्वर। यदि मां धर्मयत्नात्वं मत्तः प्रार्थयसे न घासत्यवागमिसत्ये
न समं कुरु मे ततः। समयेन प्रदद्यात्ते कन्यामेतामहं नृप। न हि मे त्वत्समः कश्चिद्दुराज्ञा भविष्य
ति॥ शान्तनुरु ॥ श्रुत्वा तु वचनं दासव्यवस्येयमहंत वरादां तव्यं चेत्प्रदास्यामो न त्वदेयं कथंच
न दाशतु अस्यां जायेत यः पुत्रः सराज्ञा पृथिवीपते। त्वद्गर्भमभिषेक्तव्यो नान्यः कश्चन पार्थि
व वैशं नाकामयत तं दातुं वरं दासाय शान्तनुः। शरीरजेनेतीव्रेण दह्यमानोऽपि भारता स चित्त
यत्रैव नुतां दासकन्यां महीपतिः। प्रत्यया हस्तिनपुरं कामोपहतचेतनः। ततः कदा विद्धे चेतं शान्तनु
ध्यानमास्थितं। पुनो देवव्रतो भ्येत्यपितरं वाक्यमब्रवीत्। सर्वतो लभतः क्षेमं विधेयाः सर्वपार्थिवाः।

श्रा० प०
१५८

तत्किमर्थमिहभीहृणं पितः शोचसिदुःखितः। ध्यायन्निवचकिं राजन्नाभिभाषसि किंच नानवाशेन
विनिर्घासिविवर्णो हरिणः कृशः। व्याधिमिहामिते ज्ञातुं प्रतिकुर्यादिति तत्र वै। एवमुक्तः सपुत्रेण शोत
नुः प्रत्यभाषत। असंशयं ध्यानपरं यथैवात्थतथास्म्यहं। अपत्यं न स्त्वमेवैकः शतैरपि वरः सुतभूत
व्याप्यहं ह्यथाभूयो कुले महति भारता। शस्त्रनित्यश्च सततं यौरुषे धुर्यवस्थितः। अनित्यतां च मर्त्यानां
मनुशोचामि पुत्रक। कथं चित्रवर्गांगेयवियतौ नास्ति नः कुलं। असंशयं त्वमेवैकः शतैरपि वरः सु
तः। नचाप्यहं ह्यथाभूयो दारा कर्तुमिहोत्सहे। संतानं स्पष्टवृद्धार्थं कामये भद्रमसुतो। अनपत्यत्वे कपु तै
त्रत्वमित्याकुर्वन्सुवादिनः। चक्षुरेकं च पुत्रश्च अस्ति नास्ति वभारता। चक्षुर्न शोत नोर्न शः पुत्रनाशे कुल
हृद्यः। अग्निहोत्रं त्रयीविद्या संतानमपि वा हृद्यं। सर्वाण्येतान्यपत्यस्य कलां नार्हति षोडशं। एषात्र १५८
यीपुराणानां देवतानां च शाश्वती। त्वं च शूरः सदा मधीशस्त्रनित्यश्च भारता। नान्यत्र युद्धात् समात्रे नि
धनं विद्यते न घासोस्मि संशयमापन्नस्त्वयि शोते कथं भवेत्। इतिते कारणं तात दुःखस्योक्तमशेषतः।
वैशम् ततस्तत्कारणं ज्ञात्वा कृत्स्नं चैवमशेषतः। देवव्रतो महाबुद्धिः प्रययाव नुचितयन्। अभ्यग

छत्रथैवाशुष्टमासंपितुर्हितांतमष्टछत्रदाम्पेत्पितुस्तच्छोककारणं। तस्मै सकुरु मुख्याय यथा
वत्परिपृच्छते। वरं शशं सतां कन्यां मुद्दिश्य भरर्षभावलवत्सपत्नतामत्र दोषं पश्यामि केवलं। ततो देव
व्रतो दृष्टैः हविष्यैः सहितस्तदा। अभिगम्य दासराजं कन्यां वद्रे पितुः स्वयं। तं दाशः प्रतिजग्राह विधि
वत्प्रतिपूज्य वा। अब्रवीच्चैनमासीनं राजसंसदिभारत॥ दाश उ ॥ त्वमेव नाथः संप्राप्तः शंतनोर्नृ
पसत्तमः। पुत्रः प्रवदतां श्रेष्ठः किंतु वक्ष्यामि ते वचः। को हि सां वधिकं श्लाघ्यमीषितं यौ न ईदृशं। अति
क्रामत्र संतप्येत् साक्षादपि पुरंदरः। अपत्यं चेत्तदार्यस्य यो युष्माकं समो गुणैः। यस्य शुक्रात्सत्यवती
प्रसूता वरवर्णिनी। तेन मेव दुःशस्तातयिता ते परिकीर्तितः। अर्हः सत्यवती वोढुं सर्वराजसुभार
ता। असितो ह्यपि देवर्षिः प्रत्याख्यातः पुरामया। सत्यवत्याभृशं ह्यर्थी सहिब्रह्मर्षिः सत्तमः। कन्या कृ
तेनु किं वित्ते वक्ष्यामि भरतर्षभावलवत्सपत्नतामत्र दोषं पश्यामि केवलं। यस्य हित्वं सपत्नः स्या गंध
र्वस्यासुरस्य वा। न स ज्ञानुचिरं जीवेत् कुहेत्वयि परंतप। एतावानत्र दोषो हि नाभ्यः कश्चन पार्थिव। एत
ज्जानी हि भंडंते दानादाने परतप॥ वैशं ॥ एवमुक्तस्तु गांगेयस्तदा संप्रत्यभाषता शृण्वतां भूमि

आ०प०
१५८

पालानां पितुरर्थो य भारत । इदं मे व्रतमादत्स्व सत्यं सत्यवतां वरा नैव ज्ञातो न वा ज्ञात ईदृशं वक्तुमु
त्सहेत् । एवमेत्करिष्यामि यथा त्वमनुभाषसे । योऽस्य जनिष्यते पुत्रः स नो राजा भविष्यति । इत्युक्तः
पुनरेवाथ तं दाशः प्रत्यभाषत । चिकीर्षु दुष्करं कर्म राज्ञा र्थे भरतर्षभा त्वमेव नाथः संप्राप्तः शां
तनोरमिति द्युते । कन्यायाश्चैव धर्मात्मनू प्रभुर्द्विनायकेश्वरः । इदं तु वचनं सौम्यकार्ये चैव निबोध मे ।
कुमारिकाणां शीलेन वक्ष्याम्यहमरिंदम । यत्त्वया सत्यवत्पथे सत्यधर्मपरायण । राजमध्ये प्रतिज्ञा
तमनुरूपं तवैव तत् । नान्यथा तन्महाबाहो संशयोऽत्र न कश्चन । तवापत्यं भवेद्यत्तु तत्र नः संशयो म
हान् ॥ वैशं ॥ तस्यैतन्मतमाज्ञाय सत्यधर्मपरायणः । प्रत्यजाना तदाराजपितुः प्रियचिकीर्ष
या ॥ गंगेय उ ॥ दाशराजनिबोधेदं वचनं मे नृपोत्तम । शृण्वतां भूमिपालानां यद्वीमिपितुः क
तो राज्ञ्यंतावपूर्वमेव मया तत्कंनराधिपाः । अपत्यहेतोरपि च करिष्येद्यविनिश्चयं । अद्य प्रभृति मे दाश
ब्रह्मवर्चं भविष्यति । अपुत्रस्यापि मे लोका भविष्यन्त्येक्षयादिवि वैशं तस्य तद्वचनं श्रत्वा संप्र
हृष्टतनूरुहः । ददानीत्येव तं दाशो धर्मात्मा प्रत्यभाषत । ततोऽंतरिक्षेऽस्मरसो देवाः सर्षिगणास्तदा । अ

१५८

अथर्वत्रकुसुमेभीष्मोयमितिचाब्रुवन्ततःसपितुरर्थायतामुवाचयशस्विनी॥अधिरोहरथमा
तर्गच्छावःस्वगृहानिति॥ वैशं ॥एवमुक्त्वातुभीष्मस्तारयमारोप्यभामिनी॥आगम्यहास्तिन
पुरंशांतनोःसमवेदयत्तत्स्यतदुक्करंकर्मप्रशंशुर्नराधिपः॥समेताश्चदृष्ट्वैवभीष्मोयमि
तिचाब्रुवन्तच्छ्रुत्वादुक्करंकर्मकृतंभीष्मणशांतनुः॥स्वच्छंदमरणंतुष्टोददौतस्मैमहात्मने ॥
इत्यादिपर्वणिसत्यवतीलाभे ८४ वैशं ततोविवाहेनिर्दत्तेसराजाशांतनुर्दृष्टः॥तांकर
न्याद्रूपसंपन्नंस्वगृहेसम्यवेशयत्ततःशांतनवोधीमानसत्यवत्यामजायत॥वीरश्चित्रांगदोनाम
वानुरुषेश्वरः॥अथापरंमहेष्वासंसत्यवत्यांसुतंप्रभुः॥विचित्रवीर्यराजानंजनयामासवीर्यवान्॥अ
प्राप्नोवतितस्मिंस्तुयौवनंपुरुषर्षभे॥सराजाशांतनुर्हीमान्कालधर्ममुपेधिवान्॥स्वर्गतेशांतनोभी
ष्मश्चित्रांगदमरिंदमं॥स्थापयामासवैराज्येसत्यवत्यामतेस्थितः॥सतुष्टिचित्रांगदःशौर्य्योत्सर्वांश्चि
होपपार्थिवान्॥मनुष्यंनहिमेनेसकंचित्सदृशमात्मनः॥तंहिपतंसुरांश्चैवमनुष्यान्सुरांस्तथा॥गं
धर्वराजोवलवास्तुत्यनामाभ्ययात्तदातेनास्यमुमरुद्युद्धंकरुहेत्रैवभूवहातयोर्वलवतोस्तत्रगंध

श्री० प्र०
१६०

र्वकुरुमुख्ययोः। नद्यासीरेसरस्वत्याः समास्तिस्रोभवदणः। तस्मिन्निर्महेतुमुलेशस्त्रवर्षसमाकुले। माया
धिकोवधादीरंगंधर्वः कुरुसत्तमं। सहत्वातुनरः श्रेष्ठं वित्रांगदमरिंदमं। अतायद्रुचांगंधर्वोदिवमाचक
मेततः। तस्मिन्पुरुषशार्दूलेनिहतेभूरितैजसि। भीष्मः शान्तनवो राजन्येतकार्याण्यकारयत्। विचित्रवीर्यं
वतदावालमप्राप्तयौवनं। कुरुराज्ये महाबाहु रभ्यधिवदनंतरं। विचित्रवीर्यः सतदाभीष्मस्यवचनेस्थितः
। अत्रशासनमहाराजपितृपैतामहंपदं। सधर्मशास्त्रकुशलं भीष्मं शान्तनवं नृपः। पूजयामास धर्मेण स
चैनं प्रत्यपालयत् स्थादिपर्वणि ८५ वैशं हते वित्रांगदे भीष्मोवाले आतरिकौरवापाल
यामास तद्राज्यं सत्पवत्यामते स्थितः। संप्राप्तयौवनं दृष्ट्वा आतेरंधीमतो वरः। भीष्मो विचित्रवीर्यस्य विवा
हयाकरोन्मतिं। अथकाशिपते भीष्मः कन्यास्तिस्रोऽपरोपमाः। सुश्रावसहिता राजनृवृणवानावैस्वयंवरा
ततः सरथिनां श्रेष्ठो रथेनैकेन शत्रुजित्। जगमानुमते मातुः पुरीवारणसीप्रभुः। तत्र राज्ञः समुदिता नृ
सर्वतः समुदागतान्। ददर्श कन्यास्तां च भीष्मः शान्तनुनंदनः। कीर्त्यमानेषु राज्ञोत्तदानामसु सर्वशः।
एकाकिने तदा भीष्मं वृद्धं शान्तनुनंदनं। सोद्वेगाद्भवतं दृष्ट्वा कन्याः परमशोभनाः। अपक्रामंत ताः सर्वा

१६०

हृदये च चित्रया वृद्धः परमधर्मात्मावलीपलितधारणः किं कारणमिहायातो निर्लज्जो भरतर्षभः मिथ्याप्र
 तिज्ञो लोकेषु किं वदिष्यति भारत। ब्रह्मचारीति भीष्मो हि हृथैव पलितो भुवि। इत्येवं प्रब्रुवंतस्ते हंसंति स्म नृपाध
 माः वैशं हृथियाणां वचः श्रुत्वा भीष्मशुक्रौ धर्मभारत। भीष्मस्तदा स्वयं कन्यावर्यामास ताः प्रभुः। उ
 वाच च महिपाला राज्ञं जलदनिस्वनः। रथमारोप्य ताः कन्या भीष्मः प्रहरतां वरः। आहूय दानं कन्यानां गुण
 वद्भ्यः स्मृतं बुधैः। अलंकृत्य यथाशक्ति प्रदाय च धनान्यपि। प्रयच्छन्त्यपरे कन्यामिथुनेन गवामपि। वित्तेन
 कथितेनान्येव लेनान्येनुमान्य चाप्रमत्ता मुपयन्त्ये स्वयमन्येव विंदति। आर्षे विधिं पुरस्कृत्य दारां विंदं
 ति वापरे। अष्टमंतमथो वित्रविवाहं कविभिर्वृतं। स्वयं वरं तुराज न्याः प्रशंसन्त्युपयाति च। प्रमथ्य तु हतामा
 दुर्ज्जयसीधर्मवादिनः। ता इमाः पृथिवीपाला जिहीर्षामिव लादितः। ते यतश्च परं शक्त्या विजया येत राय
 वा। स्थितो हं पृथिवीपाला युद्धयत्कृतनिश्चयः। एवमुक्त्वा महिपाला क्राशिराजं च वीर्यवान्। सर्वाः कन्याः सकौ
 रभोरथमारोप्य च स्वकं। आमंत्रय शताग्राया ह्येकं न्याः प्रगृह्णताः। ततस्ते पार्थिवाः सर्वे समुत्पेतु रमधि
 ताः। संस्पृशन्तः स्वका ब्राह्मणदशान् ब्रह्मदान्। तेषां माभरणानां शुत्वरितानां विमुचतां। आमुचतां च वर्या

ग्रा० प०
१६१

ते३

णिसंश्रमः सुमहानभूत। ताराणामिव संयातो बभूव जनमेजया। धूषणानां च सर्वेषां कवचानां च सर्वशः।
सर्वर्मभिः भूषणैश्च प्रकीर्य द्धिरितस्ततः। सक्रोधामर्षजिह्वश्रूकषायीकृतलोचनाः। सूतोपल्लुपान् रुचि-
रान् सदश्चैरुपकल्पितान्। रथानां स्थापयैव वीराः सर्वप्रहरणाञ्चिताः। प्रयांतमथ कौरव्यमनुसस्करुद-
युधाः। ततः समभवद्युद्धं तेषां तस्य च भारत। एकस्य च वरुणां चतुर्मुलं लोमहर्षणं। ते त्विष्टुर्नृशसाहस्रात्र-
स्तस्मिन् युगपदाक्षिपन्। अप्राप्तांश्चैव तानाशुभीष्मः सर्वानथांतरा। अस्त्रिनक्षत्रवर्षेण महता लोमवाहिना।
ततस्ते पार्थिवः सर्वे सर्वतः परिवार्यतं। वट्टेषुः शरवर्षेण वर्षेणैवादिमं बुधाः। सतं वाणमयं वर्षं शरैरावार्य-
सर्वतः। ततः सर्वान्महीपालापर्यविध्य त्रिभिस्त्रिभिः। एकैकस्मृततो भीष्मराजद्विष्याधपंचभिः। सच ता-
न्यतिविष्याधद्वाभ्यां द्वाभ्यां पराक्रमन्। तद्युद्धमासीत्तु मुलं द्यौरंदेवासुरोपमं। पश्यतां लोकवीराणां शरश-
क्तिममाकुलं। सधत्तं विधजाग्राणिवर्मोणिचक्षिरांसि च। विच्छेद समरे भीष्मः शतशोऽथ सहस्रशः। तस्या-
तिपुरुषं कर्मलाघवं रथचरिणः। रक्षणां चात्मनः संख्येशत्रवोऽप्यमपूजयन्। ताद्विनिर्जित्य नुरणे सर्वश-
स्त्रभृतां वरः। कन्याभिः सहितः प्रायाद्भारतो भारता न्यति। ततस्तु घृणतो राजत्रय्यात्वरजो महारथः। अ-

१६१

अपगच्छदमेयात्माभीष्मं शांतनवेरणो वारणं जघनेभिर्दृष्टं ताम्यामपरो यथा वासितामनुसं प्राप्नोयूथये
वलिनां वरः। स्त्रीकामस्तिष्ठतिष्ठेति भीष्ममाह सपार्थिवः। शाल्वराजो महाबाहुरमर्वेण प्रवोदितः। ततः स
पुरुषव्याघ्रो भीष्मः परबलार्दनः। तदा कया कुलितः क्रोधाद्धिधूमो अग्निरिव ज्वलन्। विततेषु धनुःपालिर्विक्रं
वितेललाटभृत्। ह्यत्र धर्मं समास्था यमप्येत भयसंभ्रमः। निवर्तयामासरथं शाल्वं प्रति महरथः। निव
र्तमानं तं दृष्ट्वा राजानः सर्व एव ते। प्रेक्षकाः समपद्यंत भीष्मशाल्वं समागमं। तौ दृष्ट्वा विवर्णदन्तौ वलिनौ वासि
तांतरे। अन्योन्यमभिवर्ततां वलविक्रमशालिनौ। ततो भीष्मं शांतनवं शरैः शतसहस्रशः। शाल्वराजो न
रश्रेष्ठः समवाकिरदाश्रुगैः। पूर्वमभ्यर्हितं दृष्ट्वा भीष्मं शाल्वेन ते नृपाः। विस्मिताः समपद्यंत साधुसाधि
तिचाब्रुवन्। लाघवं तस्य ते दृष्ट्वा समरे सर्वपार्थिवाः। अप्रजयंत संहृष्टाः वाग्निः शाल्वेन राधिपं। ह्यत्रियाणां
ततो वावः श्रुत्वा परपुरं जयः। क्रुद्धः शांतनवो भीष्मस्तिष्ठतिष्ठेत्यभाषता। सारथिं चाब्रवीत् क्रुद्धो यदि यत्रैष पा
र्थिवः। यावदेनं निहन्म्य धनुजं गमिष्ये हि राट्। ततो ह्यंवारुणं सम्पद्यो जयामास कौरवः। तेनाश्रुं शत्रुरो
मृदा ह्याल्वराजस्य संयुगे। अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य शाल्वराजस्य कौरवः। भीष्मो नृपतिशार्दूलन्यवधीतस्य

आ०प०
१६२

सारथिं। अस्त्रेण वा स्याथैरेण न्यवधीतुरगोत्तमान्। कन्याहेतोर्नरश्रेष्ठभीष्मः शान्तनवस्तदा जित्वा विस-
र्जयामास जीवंतं नृपसत्तमं। ततः शात्बः स्वनगरं प्रययौ भरतर्षभ। स्वराज्यमत्र शान्तनवे धर्मेण नृपतिस्त-
दा। राजानो ये वतत्रासन् स्वयं वरदिदृशवः। स्वान्ये वतेपि राष्ट्राणि जग्मुः परपुरंजय। एवं विजित्य ताः कन्याभी-
ष्मः प्रहरतां वरः। प्रययौ हास्तिनपुरं यत्राजासकौरवः। विवित्रवीर्यो धर्मात्मा प्रशास्तिवसुधामिमं। यथा-
पितास्य कौरवः शान्तनुरुत्तमसत्तमः। सो विरेणैव कालेन श्रुत्य कामत्रराधियावनानि सरितश्चैव शैलांश्च वि-
विधदुमान्। अद्भुतः ह्ययित्वारी संख्ये संख्येय विक्रमः। आनयामास काश्यपश्चैव सुताः सागरगा सुतः।
सुषांश्च सधर्मात्मा भगिनीरिव चानुजाः। यथा दुहितरश्चैव परिगृह्य ययौ कुरु। आनिन्ये समहवाङ्कुर-
न्नातुः प्रियविकीर्षया। ताः सर्वगुणसंपन्नाः भ्राता भ्रात्रेयवीर्यसे। भीष्मा विवित्रवीर्यो यप्रददौ विक्रमाद्भुतः।
एवं धर्मेण धर्मज्ञः कृत्वा कर्मातिमानुषं। भ्रातुर्विवित्रवीर्यस्य विवाहाद्योपवक्रमे। सत्यवत्या सह मिथः कृ-
त्वा निश्चयमात्मवान्। विवाहं कारयिष्यंतं भीष्मका शिष्यतेः सुता। ज्येष्ठातासामिदं वाक्यमब्रवीद्दसतीत-
दा। मया सौभयपतिः पूर्वमनसा हि हृतः पतिः। तेन वा स्मिहता पूर्वमेष कामश्च मे पितुः। मया वरयितव्यो

१६२

छात्वास्तस्मिन्स्वयंवरे। एतद्विज्ञायाधर्मज्ञधर्मतत्वं समाचर। एवमुक्तस्तथाभीष्मः कन्ययाविप्रसंसदि।
चिंतामभ्यगमदीरोयुक्तांतस्यैवकर्मणः। अन्यासक्तावियंकन्याज्येष्टाहोत्रेमयाजिता। वावादज्ञामनोद
त्ताकृतमंगलकोतुका। निर्दिष्टानुपरस्यैवसावर्ज्यापरचित्तका। सुत्काचानुमान्येवभ्रातरंस्ववशानुगं।
विनिश्चितसमधर्मज्ञोब्राह्मणैर्वेदपारगैः। अनुजज्ञे तदाज्येष्टामंवाकाशिपतेः सुतां। अंविर्कांवालिकेभार्ये
प्रादाद्भ्रात्रेयवीर्यसे। भीष्मोविविच्रवीर्योयविधिदृष्टेनकर्मण। तयोः पाणीगृहीत्वासत्पयौवनदर्पितः
। विचित्रवीर्योधर्मात्माकामात्मासपपद्यतातेवापिबृहतीश्यामेनीलकुंचितमूर्धजे। रक्ततुंगनखोये
तेपीनश्रोणिपयोधरे। आत्मनः प्रतिरूपोसौलब्धंपतिरितिस्थितो। विचित्रवीर्यंकल्याणैः पूजयामासनु
शुभे। सवाश्विनूपसदृशोदेवतुल्यपराक्रमः। सर्वासामेवनारीणंवित्तप्रमथनोरहः। ताभ्यांसहसमाः स
प्तविहरमृधिवीपतिः। विचित्रवीर्यस्तरुणोयुद्धमणसमगृह्यत। सुहृदांयतमानानामाश्रितः सहविकित्स
कैः। जगामास्तमिवादित्यः कौरव्योयमसादनं। धर्मात्मासनुगांगेयश्चिंताशोकपरायणः। प्रेतकार्याणि
सर्वाणितस्यसम्पगकारयत्। राज्ञोविविच्रवीर्यस्यसत्पवत्सामतेस्थितः। अविशिः सहितोभीष्मः सर्वैश्च

आ०प०
१६३

कुरुपुंगवैः॥ इत्यादिपर्वणि विचित्रवीर्योपरमः ६६ वैशं ततः सप्तवतीदीनारूपणा
पुत्रगृहिणी। पुत्रस्य कृत्वा कार्यणि सुखाभ्यां सह भारत। समाश्वास्य सुषेते वभीष्मं शस्त्रभृतां वरं। धर्मं च
पितृवंशं च मातृवंशं च भाविनी। प्रसमीक्ष्य महाभाग गंगेयं वाक्यमब्रवीत्। शांतनोर्धर्मनि सस्य कौरव्य
स्य प्रशस्विनः। त्वयि पिंडश्च कीर्तिश्च संतानं च प्रतिष्ठितं। यथा कर्म शुभं कृत्वा स्वर्गोपगमनं ध्रुवं। यथा वा
युध्वं सत्यं त्वयि धर्मस्तथा ध्रुवः। वेत्स्य धर्मोश्च धर्मज्ञ समासेनेतरेण च। विविधास्त्वश्रुतीर्वेत्स्य ते गंगानि
च सर्वशः। व्यवस्थानं वते धर्मे कृत्वा चारं चलक्षये। प्रतिपत्तिं वरुक्षेषु शुक्रांगिरसयोरिव। तस्मात्सुभृश
माश्नुस्य त्वयि धर्मभृतां वरं। कार्ये त्वां विनियोज्यामि तद्धृत्वा कर्तुमर्हसि। मम पुत्रस्तव भ्राता वीर्यवान् सुविप्रि
यश्नुते। बालश्च गतः स्वर्गमपुत्रः पुरुषर्षभा। इमे महिष्यो भ्रातुस्ते काशिराजसुते शुभे। त्वय्यौवनसंपन्ने
पुत्रकामेव भारत। तयोरुत्सादयापत्पसंतानाय कुलस्पनः। मन्त्रियोगान्महाबाहो धर्मं कर्तुमिहार्हसि। रा
ज्यं चैवाभिषिष्यस्व भारताननुसाधिव। दारंश्च कुरु धर्मेण मानिमज्जीः पितामहान्। अग्निहोत्रं त्रयो वैशः
संतानमपि वाहयं। एषा त्रयीतु संप्रोक्ता स्वर्गमोक्षफलप्रदा॥ वैशं ॥ तथोच्यमानो मानाससुहृदि

१६३

आपरंतप्या इत्युवाचाथ धर्मात्मा धर्ममेवोत्तरं ब्रुवः । अ संशयं परो धर्मस्त्वयामातरुदाहृतः । त्वमप्यसंप्रति
च मे प्रतिज्ञां वेत्स्यसे परं । जानासि च यथा वृत्तं श्रुत्वा हेतोस्त्वं दंतरे । स सत्यवति सत्यं ते प्रतिज्ञा नाम्यहं पुनः । प
रित्यजेयं त्रैलोक्यं राजं देवेषु वा पुनः । यद्वाप्यधिकं मे ताभ्यां न तु सत्यं कथं वना । त्यजेत्तु पृथिवी गंधमापश्च
रसमात्मनः । ज्योतिस्तथा त्यजेत्तु पंच वायुः स्पर्शं गुणं त्यजेत् । प्रभां समुत्सृजेत्तु को धूमं केतुस्तथोत्प्लता । त्यजे
त्तु दंतथा काशं सोमः शीतां श्रुतां त्यजेत् । विक्रमं वृत्रहं जहा धर्मं जहा च धर्मराट् । न त्वहं सत्यमुत्सृज्यं न व
सेयं कथं च । एवमुक्ता तु पुत्रेण भरिद्रविलते जसा । माता सत्यवती भीष्ममुवाच तदनेतरं । जानामि ते
स्थितिं सत्ये परं सत्यपराक्रम । इच्छन्त्ये जथास्त्री लोकानन्यांस्त्वं स्वेन ते जसा । जानामि वैव सत्यं तन्मदर्थं
यच्च भाषितं । आपद्धर्मं त्वमावेक्ष्य ब्रूयैतामहं धुरं । यथा ते कुलतंतु श्रुधर्मश्च न परा भवेत् । सुहृदश्च प्र
हृष्येरंस्तथा कुरु परंतप्य । लालयमानो ता मे वं कृपणां पुत्रगृहिणी । धर्मादप्येतं ब्रुवती भीष्मो भूयो ब्रवीदि
दं । राज्ञि धर्मानवेक्ष्य स्वमानः सर्वा ब्रूयन्ती न शः । सत्ता मुक्तिः हविष्यस्य न धर्मेषु प्रशस्यते । शांतनोरपि
संतानं यथा स्यादहं भुवि तत्ते धर्मं प्रवक्ष्यामि द्वात्रिंशति सनातनं । श्रुत्वा तं प्रतिपद्यस्व प्राज्ञैः सह पुरो

आ०प०
१६४

हितैः। आपद्धर्मार्थकुशलैर्लोकतंत्रमवेक्ष्य च॥ इत्यादिपर्वणि महाभारते ८७ भाष्ये उ
जामदग्न्येन रामेण पितुर्वधममृष्यता। राजा परशुना पूर्वहृदयाधिपतिर्हतः। शतानि दशवारुणानि कृ
तान्यर्जुनस्पृष्टे। लोकस्यावारितो धर्मतेनातिकिल दुश्चरः। पुनश्च धनुर्गदायमहास्त्राणि प्रमुञ्चता। निह
गंधर्वमशकृदयेन जयतामहं। एवमुच्चावचैरस्त्रैर्भार्गवैरमहात्मना। त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीकृतानिः
त्रियापुराततः संभूय सर्वाभिः ह्यत्रियाभिः समंततः। उत्सादितान्ययत्नानि ब्राह्मणैर्वेदपारंगैः। पाणिना
हस्पतनय इति वेदेषु निश्चितं। धर्ममनसि संस्थाप्य ब्राह्मणैस्ताः समस्पृष्टुः। ततः पुनः समुदितं ह्यत्रं स
मभवत्तदा। इमं चैवात्र वक्ष्ये ह्यमिति हासं पुरातनं। अथोतप्य इति ख्यात आसीद्धीमादृषिः पुरा। मम ताना
मतस्यासीद्गार्ग्यपरमसम्पत्ता। उतथ्यस्पृष्टव्यां स्तुपुरोधास्त्रिदिवौकसां। बृहस्पतिर्वृहते जाममतामब्रुव
द्यता। उवाच मम तातं तु देवरं वदतां वरं। अत्रर्वर्त्नीव हंश्चात्राज्येष्ठेनारम्पतामिति। अयं च मे महाभाग कुह्यवे
वहस्पते। उतथ्यो वेदमत्रैव षडंगं प्रत्यधीयता। अमोघरेतास्त्वचापि द्वयोर्नास्पृष्ट संभवः। तस्मादेव ग
ते त्वद्य उपारमि तुमर्हसि। एवमुक्तस्तदा सम्पृष्ट बृहस्पतिरुदारधीः। कामात्मानं तदात्मानं न शशाक नि

१६४

एष्टितुं संवभूवततः कामीतया सार्द्धमकामया। नुत्सजंतं तु तं रेतः स गर्भस्थोऽप्यभाषत। भास्तातमागमः
कामं द्वयोर्नीस्तीह संभवः। अत्यावकाशो भगवन्पूर्वं चाहमिहागतः। अमोघरेताश्च भवात्र पीडां कर्तुम
हंसि। अश्रुत्वेव तु तद्वाक्यं गर्भस्थस्य वृहस्पतिः। जगाम मैथुना ये वसमतां चारुलोचनां। शुक्रोत्सर्गं त
तो बुधा तस्या गर्भगतो मुनिः। पद्मामारोधयन् मार्गं शुक्रस्य च वृहस्पतेः। स्थानमत्रापि मथत देतः प्रतिह
तं तदा। यया तसह सा भूमौ ततः क्रुद्धो वृहस्पतिः। तं दृष्ट्वा पतितं शुक्रं शशाय सरुषा चितः। नुतथ्य पुत्रं गर्भ
स्थं निर्भर्त्स्य भगवा वृषिः। यन्मोत्वमीदृशे काले सर्वभूतेषु ते सति। एवमाहुर्वचस्तस्मात्तमो दीर्घघ्रिवेद
सि। सर्वे दीर्घतमाना मशाया दृष्टिरजायत। वृहस्पतेर्दृहत्कीर्तेर्दृहस्पतिरिवौजसा। स पुत्रान् जनयामा
स गौतमादीन् महायशाः। स धेरुतथ्य स तदा संतानकुलवृद्धये। धर्मात्मा च महात्मा च वेदवेदांगपारगः।
गोधर्मसौरभेयाश्च सोधीत्यनिखिलं मुनिः। प्रावर्त्तत तथा कर्तुं श्रद्धावांस्तमशंकया। ततो वितथमर्यादं तं
दृष्ट्वा मुनि सत्तमाः। क्रोधमोहाभिभूतास्ते सर्वे तत्राश्रमौकसः। श्लोयं भिन्नमर्यादो नाश्रमे वस्तुमहंसि।
तस्मादेनं वयं सर्वे पापात्मा मत्पजामहे। इत्यन्योन्यं समाभाष्य ते दीर्घतमसं मुनिं। लोभमोहाभिभूतास्तेषु

आ० प०
१६५

त्रास्तंगौतमादयः। दधोदुपेपरिहिष्पगंगायांसमवास्तुतः। कस्मादंधश्च दधश्च भर्तव्योऽयमिति स्म
तो। चिंतयित्वा ततः कुराप्रतिजग्मुरथोगृहान्। सोनुस्त्रातस्तदा विप्रः प्रवमानो यदब्रवीत्। जगाम सुवह
दृशान् धस्तेनोदुपेनेह। तं नुराजा वलिर्नोम सर्वधर्मविदांबरः। अपश्यन्मज्जनगतः स्त्रातसाभ्यास
मागतं। जग्राह चैनं धर्मात्मा वलिः सत्यपराक्रमः। ज्ञात्वा चैनं सववैश्वपुत्रार्थं भरतर्षभ। संतानार्थं म
हाभागभार्या सुमममानदा। पुत्रान् धर्मार्थं कुशलानुत्पादयितुमर्हसि। एवमुक्तः स तेजस्वी तं तथेत्यक्त
वानृषिः। तस्मै सराजा स्वाभार्या सुदेह्यां प्राहिणोत्तदा। अंधं वृद्धं च तं मत्त्वानसा देवी जगाम ह। स्वांनुधा
त्रेयिकां तस्मै वृद्धाय प्राहिणोत्तदा। तस्यां कांक्षीवदादीन्स शूद्रयो नावृषीर्वशां। जनयामास धर्मात्मा पु
त्रानेकादशैव तु। कांक्षीवदादीन्पुत्रांस्तु दृष्ट्वा वेदानधीयतः। उवाच तमृषिराजाममैतदिति वीर्यवान्। ने
त्युवाच महर्षिस्तं ममैतदिति दारकाः। शूद्रयो नो मया हीमे जाताः कांक्षीवदादयः। अंधं वृद्धं च मां दृष्ट्वा सुदे
ह्यामहिषीतव। अवमन्यददौ मूढा शूद्रां धात्रेयिकां ममाततः प्रसादयामास पुनस्तमृषिसत्तमं। वलिसु
देह्यां स्वाभार्या तस्मै स प्राहिणोत्पुनः। तां सदीर्घतमां गेषु स्पृष्ट्वा देवी मथाब्रवीत्। भविष्यति कुमारस्ते

१६५

नेजसादित्यवर्चसः। अंगोवंगः कलिंगश्च पुंड्रः सुलश्च ते सुताः। तेषां देशाः समाख्याताः स्वनामकथिता
भुवि। अंगस्यांगोभवद्देशो वंगो वंगस्य च स्मृतः। कलिंगविषयश्चैव कलिंगस्य च संस्मृतः। पुंड्रस्य पुंड्रः
प्रख्याताः सुह्राः सुह्रस्य च स्मृताः। एवं वलेः पुरावंशः प्रख्यातो वै महर्षिभिः। एवमन्ये महेशा सा ब्राह्म
णैः ह्यत्रियाभुवि। जाताः परमधर्मज्ञा वीर्यवंतो महाबलाः। एतच्छ्रुत्वा त्वमप्यत्र मातः कुरु यथेष्टिते ॥
इत्यादिपर्वणि ८८ भाष्ये पुनर्भरतवंशस्य हेतुं संतानवृद्धये वक्ष्यामि नियतं मातस्तमे
निगदतः शृणु। ब्राह्मणो गुणवाक्कश्चिद्नेनोपनिमंयतां। विचित्रवीर्यहेत्रेषु यः समुत्पादयेत्प्रजाः ॥
वैशं ॥ ततः सत्यवती भीष्मं वाचा संसृजमानया। विहसंती वसंव्रीडमिदं वचनमब्रवीत्। सत्यमेत
न्महाबाहो यथा वदसि भारत। विश्वासात्ते प्रवक्ष्यामि संतानाय कुलस्य नः। न तेशक्यमनाख्यातुमापद्य
मं तथा विधं। त्वमेव नः कुले धर्मस्त्वसत्त्वं परागतिः। तस्मान्निशम्य वाक्यमेकुरु यद्यदनेतरं। शृणु भी
ष्मवचो मह्यं धर्मार्थं सहितं ध्रुवं। न च विश्रंभकथितं भवारणो वितुमर्हसि। यस्तुराजा वसुनीमस्रुतस्ते
भरतर्षभा। तस्य शुकं धृतवती मत्स्यी कुक्षौ पुरा किल। मातरं मे जला कृत्वा दाशः परमधर्मवित्। मातुस्व

श्री० प०
१६६

गृहमानीय दुहित्वेद्यकल्पयत्। धर्मयुक्तस्य धर्मार्थं पितुरासीत्तरोममासाकदाचिदहंतत्र गताप्रथ
मयौवने। अथ धर्मविदां श्रेष्ठः परमर्षिः पराशरः। आजगाम तं रं धीमान्तरिष्यन् यमुनां नदीं। स तर्ष
माणो यमुनां मासु पेत्वा ब्रवीत्तदा। सा त्वपूर्वमुनिश्रेष्ठः कामार्तो मधुरं वचः। तमहं शपभीता च पितु
भीता च भारतावरैरमुलभैरुक्ता न प्रत्याख्यातुमुत्सहे। अभिभूय समो वालां ते जसा वशमानयत्। तम
सालोकमावृत्य नौ गता मेव भारता। मत्स्यगंधो महानासीत्पुरा मम जगुष्मिन्तः। तमया स्पृशु भंगे धमि
मं प्रादात्स मे मुनिः। ततो मामाह स मुनिर्गर्भमुत्सृज्य मामकं। द्वीपे स्यात्तव सरितः कन्यैव त्वं भविष्यसि।
पाराशर्ये महायोगी स बभूव महानृषिः। कन्या पुत्रो मम पुरा द्वैपायन इति श्रुतः। यो व्यस्य वेदांश्चतु
रोस्तपसा भगवां नृषिः। लोके व्यास त्वमापेदे काष्ठीत्कृत्स्नत्वमेव वा। स त्ववादी शम परस्तपस्वी दग्ध
किल्बिषः। स नियुक्तो मया व्यक्तं त्वया वा प्रतिमद्वक्तिः। श्रातुः क्षेत्रेषु कल्याणमपत्यं जनयिष्यति। सहि
मामुक्तं वांस्तत्र स्मरेः कृत्येषु मामिति। तं स्मरिष्ये महाबाहो यदि भीष्मत्वमिच्छसि। तव ह्यनुमते भीष्म
नियतं समहातपाः। विचित्रवीर्य क्षेत्रेषु पुत्रानुत्पादयिष्यति वैशं महर्षेः कीर्तने तस्य भी

१६६

धर्मः प्राञ्जलिरब्रवीत् । धर्ममर्थचक्रामंचत्रीनेतान्यो नुपश्यति । अर्थमर्थानुबंधंच धर्मधर्मानुबंधनं । का
मं कामानुबंधंच विपरीतान् । अथ कथं । यो विचिन्त्य धिया दारो व्यवस्यति स बुद्धिमान् । तदिदं धर्मयुक्तं
च हितं चैव कुलस्यतः । उक्तं भवत्या यच्छ्रेयस्तमस्तं रोचते भृशं वैशं ततस्तस्मिन् प्रतिज्ञाते भीष्मे
एकुरु नंदन । रुद्रै पायनं काली वित्तयामास वै मुनिः । स वेदा विबुधवर्धमानानुर्विज्ञाय चित्तितं । प्रा
दुर्वभवा विदितः हृणेन कुरु नंदन । तस्मै पूजांततः कृत्वा सुताय विधिपूर्वकं । परिष्कृत्य च वाङ्मयां प्रसूवे
रभ्यर्चिष्यत । मुमोच वाष्पं दाशेयी पुत्रं दृष्ट्वा चिरस्यतु । तामद्भिः परिधि च्यातं महर्षिरभिवाद्य चामातरं पू
र्वजः पुत्रो व्यासो वचनमब्रवीत् । भवत्या यदभिप्रेतं तदहं कर्तुमागतः । शाधि मां त्वधर्मज्ञे करवाणि प्रि
यंतव । तस्मै पूजांततो काष्ठी तुरोधाः परमर्षये । स च तो प्रतिजग्राह विधिवन्मंत्रपूर्वकं । तमासनगतं मा
ता पृष्ट्वा कुशलमवयं सत्यवत्यथ वीक्ष्ये न मुवाचे दमनंतरं । माता पित्रोः प्रजायंते पुत्राः साधारणाः क
वे । ते वा पिता यथा स्वामी तथा मातान संशयः । विधातु विहितः सत्वं यथा मे प्रथमतः सुतः । विचित्रवीर्यो
ब्रह्मर्षे तथा मे वरजः सुतः । यथैव पितृतो भीष्मस्तथा त्वमपि मातृतः । आता विचित्रवीर्यस्य यथा वा पु

आ० प०

१६७

त्रमन्यसे। अयं शान्तनवः सत्यं पालय सत्यविक्रमः। बुद्धिं न कुरुते पत्ये तथा राज्यानुशासने। सत्वं व्यपे
क्षया आतुः संतानाय कुलस्य च। भीष्मस्य चास्य वचना त्रियोगाञ्च ममानघ। अनुकोशाञ्च भूतानां सर्व
षां रक्षणा यथा। आनृशं स्माञ्च यद्व्याप्तं तच्छ्रुत्वा कर्तुं मर्हसि। यवीयसस्तव आनुर्भाये सुरसुतोपमे। रूपयौव
नसंपन्ने पुत्रकामे च धर्मतः। तयो रूपादया पत्यं समर्थो ह्यसि पुत्रक। अनुत्पं कुलस्यास्य संतत्याः प्रसव
स्य च॥ व्यास उ ॥ वेत्तु धर्मं सत्यवति परं चापरमेव वा। तथा तव महाप्राज्ञे धर्मं प्रतिदिता मतिः। तस्मा
दहं त्वन्नियोगाद्धर्ममुद्दिश्य कारणं। ईक्षितं ते करिष्यामि दृष्टं ह्येतत्सनातनं। आतुः पुत्रान्प्राप्त्या मि मित्रा
वरुणयोः समात्र। व्रतं चरेतां ते देवौ निर्दिष्टमिह यन्मया। संवत्सरं यथा न्यायं ततः शुभे भविष्यतः। न हि
मामव्रतोपेता उपेयात्काचिदंगना॥ सत्यवत्सु ॥ सद्यो यथा प्रपद्येत देवी गर्भं तथा कुरु। अरा १६७
जकेषु राक्षेषु प्रजानां विनश्यति। नश्यति च क्रियाः सर्वा नास्ति वृष्टिर्न देवता। कथं वाराजकं राक्षंशकं
धारयितुं प्रभो। तस्माद्गर्भं समाधत्स्व भीष्मः संवर्द्धयिष्यति व्यास उ यदि पुत्रः प्रदातव्यो मया आ
नुरकालिकः। विरूपतां मे सहतां तयोरेतत्परं व्रतं। यदि मे सहते गंधं रूपं वेशं तथा वपुः। अद्यैव गर्भं कौ

शाल्याविशिष्टं प्रतिपद्यतां वैशं एवमुक्तामहातेजा व्यासः सत्यवतीं तदा शयने सा च कौशल्या
श्रुचिवस्त्राह्वलं कृता समागमनमाकांक्षन्ति तिस्रो तर्हितो मुनिः । ततो भिगम्या सा देवी स्नुषां रक्षितं संगतां
। धर्ममर्थसमायुक्तं मुवाच वचनं हितं । कौशल्ये धर्मतंत्रं त्वं यद्वर्तमानं निबोधत । भरतानां समुच्छेदो व्य
क्तं मद्राग्नसंहरयात् । व्यथितां मां वसे प्रेक्ष्य पितृवंशं च पीडितं । भीष्मो बुद्धिमदान्मर्त्यं कुलस्यास्य विवृद्धये ।
सा च बुद्धिस्त्वय्यधीना पुत्रि प्रापय मां तथा । नष्टं च भारतं वंशं पुनरेव समुद्धर । पुत्रं जनय सुश्रोणि देवराज समप्र
भं । सहिराज्यधुरंगुर्वीमुदसति कुलस्पनः । सा धर्मतो नु नीयेतां कथं विद्धमचारिणी । भोजयामास विशं शुद्धे
वर्षी न तिथिं सदा इत्यादि पर्वणि ८८ वैशं ततः सत्यवती काले वधूं स्नाता मृतौ तदा ।
संवेशयंती शयने शनैर्वचनमब्रवीत् । कौशल्ये देवरस्तोसि सोद्यत्वा नु प्रवेक्षति । अप्रमत्ता प्रतीक्षे न नि
शाद्येद्यागमिष्यति । श्रुत्वा सत्त्वं श्रुत्वा शयानाशयने शुभे । सा चित्रं तदा भीष्ममन्या श्रुत्वा रुपुगवा
नु । ततोऽधिकायां प्रथमं नियुक्तः सत्यवागृधिः । दीप्यमानेषु दीपेषु शरणं प्रविवेश ह । तस्य कृत्स्नस्य कपि
लां जटां दीपे च लोचने । वश्रुणि चैव शमश्रुणि दृष्ट्वा देवीं न्यमीलयत् । संवभ्रूवतया सार्द्धं मातुः प्रियचिकीर्ष

श्रा० प०
१६८

या। भयात्काशिसुतातंतुनाशकोदमिवीक्षितुं। ततो निष्क्रान्तमागम्यमाता पुत्रमुवाच ह। अयस्य गुणवा
न्युत्तराजपुत्रो भविष्यति। निशम्य तद्वचो मातुर्व्यासः सत्यवती सुतः। प्रोवाचानीष्टियज्ञानो विधिना संप्र
वेदितः। नागाद्युतशतश्राणे विद्वान्राजर्षिसत्तमः। महाभागो महावीर्यो महाबुद्धिर्भविष्यति। तस्य वा
पिशतं पुत्रा भविष्यति महात्मनः। किंतु मातुः सवैगुण्यादंध एव भविष्यति। तस्य तद्वचनं श्रुत्वा माता
पुत्रमथाब्रवीत्। नांधः कुरुण नृपतिरनुत्पस्य योधन। ज्ञातिवंशस्य गोप्ता रं पितृणं वंशवर्द्धनं। द्वि
तीयं कुरु वंशस्य राजानं दातुमर्हसि। स तथेति प्रतिज्ञाय निश्चक्राम महायशः। सापि कालेन कौशल्या
सुषुवेधंतमात्मजं। पुनरेव तु सा देवी परिभाष्य स्तुषांततः। अविमावा हयत्स त्यामथा पूर्वमरिंदमा
ततस्तेनैव विधिना महर्षिस्तामपद्यत्। अंवाहिकामथाम्पागादृष्टिं दृष्ट्वा च सापितं। विवर्त्सयांडु सं
काशा समपद्यत् भारत। तां भीतां यांडु संकाशा विषसां प्रेक्ष्य भारत। व्यासः सत्यवती पुत्र इदं वचनं म
ब्रवीत्। यस्मात्पांडुत्वमापन्ना विदुषं प्रेक्ष्य मामिह। तस्मादेव सुतस्ते वै पांडुरेव भविष्यति। नाम वा स्पेत
देवे ह भविष्यति शुभानने। इत्पुत्कास निराक्राम द्रुगवा नृषिसत्तमः। ततो निष्क्रान्तमालोक्य सत्यापु

१६८

त्रमथाब्रवीत् शशंससपुनर्मन्त्रे तस्य बालस्य पांडुतां तं माता पुनरेवान्यमेकं पुत्रमयावत । तथेति
चमहर्षिस्तां मातरं व्रतभाषता । ततः कुमारं सा देवी प्राप्नोत् कालमजीजनत् । पांडुलक्षणं संपन्नं दीप्य
मानमिव श्रिया । यस्पुत्रामहेष्वासाज्ज्ञिरेयं च पांडुवाः । अतुकाले ततो ज्येष्ठं बंधून् तस्मै न्ययो जयत्
। सा तु रूपं च गंधं च महर्षेः प्रविचिंत्य तं । नाकरोद्ध च नंदे व्याभयात् सुरसुतोपमा । ततः स्त्रैर्भूषणैर्ह्रीं
भूषयित्वा पुरोपमां । प्रेषयामास कृष्णाय ततः काशियतेः सुता । सा तं अविमनुप्राप्तं प्रत्नुज्जम्पामि
वाद्य च । स विवेशाभ्यनुज्ञाता सत्कृत्योपवचारह । कामोपभोगेन रहस्तस्यानुष्टिमगादृषिः । तथा स
होषितो राजमहर्षिः शंसितव्रतः । उत्तिष्ठन्नब्रवीदेनामभुजिष्यामविष्यसि । अयं च ते शुभे गर्भः श्रे
यानुदरमागतः । धर्मात्मा भविता लोके सर्वबुद्धिमतां वरः । स जज्ञे विदुरेनाम कृष्णद्वैपायनात्मजः ।
धृतराष्ट्रस्य वैभ्राता पांडोश्चैव महात्मनः । धर्मो विदुररूपेण शापात् तस्य महात्मनः । मांडव्यस्यार्थतत्त्वज्ञः
कामक्रोधविवर्जितः । कृष्णद्वैपायनोपेतस्तत्त्वत्प्रेमवेदयत् । प्रलभमात्मनश्चैव शूद्रायाः पुत्रज
न्मवा । स धर्मस्यावृणो भूत्वा पुनमात्रा समेत्यह । तस्मै गर्भं समावेद्य तत्रैवांतरधीयता । एते विवित्रवीर्य

आ०२०
१६६

स्पृहे त्रेद्वैपायनादपि। जज्ञिरे देवगर्भाभाः कुरुवंशविवर्धनाः इत्यादिपर्वणिविचित्रवीर्यसुतो
सन्निः १०० जनमेजयतु किंकृतं कर्म धर्मेण येन शापमुपेयिवान्। कस्य शापाच्च ब्रह्म
र्वः शूद्रयोर्नो वजयत वैशं बभूव ब्राह्मणः कश्चिन्मांडव इति विश्रुतः। धृतिमान्सर्वधर्मज्ञः
सत्येतपसि वस्थितः। स आश्रमपदद्वारि बृहत्सूत्रे महातपाः। ऊर्ध्वबाहुर्महायोगी तस्यैव मौनव्रत
व्रितः। तस्य कालेन महता तस्मिंस्तपसि वर्तत। तमाश्रममनुप्राप्तादस्य बो लो प्रहारिणः। अनु
र्यमाणवदुत्तिरिति निर्भरतर्षभाते तस्यावशथेलो पुं दस्यवः कुरुसत्तमा निधाय च भयाह्वीना
स्तत्रैवानागते वले। तेषु लीनेषु यो शीघ्रतस्तदक्षिणं वलं। आजगाम ततो यशंस्तमृषितस्करा
नुगाः। तमष्टंस्ततो राजंस्तथा वृत्तं तपोधनं। कतमेन यथा जातादस्य बोद्धिजसत्तमातेन ग
च्छामहे ब्रह्मचर्या शीघ्रतरं वयं। तथातुरक्षिणं तेषां ब्रुवतां सतपोधनः। न किंचिद्वचनं राजत्रववी
त्साधुसाधुवा। ततस्ते राजपुरुषा विचित्रानां समाश्रमां ददृशुस्तत्र लीनां स्तां श्रौरांस्तद्व्यमेव वा
ततः शंका समभवदक्षिणं तं मुनिं प्रति। संयम्येनं ततो राज्ञे दस्यं श्रैव न्यवेदयन्। तं राजा सह तैश्च

१६६

रेरन्वशादध्यतामिति। सरहिमिस्तैरज्ञातः श्रूतेप्रोतोमहातपाः। ततस्ते श्रूल आरोप्यतं मुनिं रहि
णस्तदा। प्रतिजग्मुर्महीपाले धन्यान्पादायतामथ। श्रूलस्थः स तु धर्मात्मा कालेन महाततः। नि
राहारोपिविप्रविर्मरणं नाभ्यपद्यता। धारयामास च प्राणानृषींश्च समुपानयत्। श्रूलाग्रेतप्यमाने
न तपस्तेन महात्मना। संतापं परमं जग्मुर्मुनयस्तपसाधिताः। ते रात्रौ शकुनाः भूत्वा सन्निपत्य तु भार
तादर्शयंतो यथा शक्तिमदृच्छन्दिजोत्तम। श्रोतुमिच्छामहे ब्रह्मरुकिं पापं कृतवानसि। येनेह समनु
प्राप्तं श्रूले दुःखमयं महत् इत्यादिपर्वणि २१ वैशं ततः समुनि शार्दूलस्तानुवा
च तपोधना। दोषतः कंगमिष्यामि नहि मेऽन्योपराध्यति। तं दृष्ट्वा रहिणस्तत्र तथा वदुति ये ह नि
म्यवेदयस्तथा राज्ञेयथा वृत्तं न राधिपाराजो च तश्चिंश्च त्वानिष्कम्प सह मंत्रिभिः। प्रसादयामास
तदा श्रूलस्थमृषिसत्तमं॥ राजोवाच ॥ यन्मया पकृतं मोहादज्ञानादधिसत्तम। प्रसादयेत्वां त
त्राहं न मे त्वं क्रोदुमर्हसि। एवमुक्तस्ततो राजा प्रसादमकरोन्मुनिः। कृतप्रसादं राजानं ततः सम्भवता रय
त्। श्रवतार्थं च श्रूलायां तद्धूलं निश्चकर्ष ह। अशक्तु चंशुनिः कष्टं श्रूलं श्रूले सचिच्छिदे। स तथ्यां तर्गते

श्री० १७०

नैव श्रुतेन व्यचरन्मुनिः। तेनातितयसालोकाच्चिजिग्येदुर्लभान्यरैः। अणीमांडव्यश्चिचततो लोकेषु गी-
यते। स गत्वासदनं विप्रो धर्मस्य परमात्मवित्। आसनस्थं ततो धर्मं दृष्ट्वा लभतः प्रभुः। किन्तु तदुद्धृतं
कर्म मया कृतमजानता। यस्येयं फलनिर्हृतिरीदृश्याशादिता मया। शीघ्रमाचक्ष्वमेतत्वं पश्य मे तपसो-
वलं धर्म उवाच यतंगिकानां युद्धेषु त्वयैषीका प्रवेशिता। कर्मणस्तस्य ते प्राप्तिं फलमेतत्तपो ध-
नं अणीमांडव्य उवाच अत्यपराधेपि महान्मम दंडस्त्वया धृतः। शूद्रयोनावतो धर्ममानुषः स-
भविष्यति। मर्यादां स्थापयाम्यद्य लोके कर्म फलोदयां। आचतुर्दशकाद्वर्षा न भविष्यति पातकां पर-
तः कुर्वतामेव दोष एव भविष्यति वैशं एतेन त्वपराधेन शायान्नस्य महात्मनः। धर्मो विदुररूपे-
ण शूद्रयोनावजायत। धर्मं चार्थं च कुशलो लोभक्रोधविवर्जितः। दीर्घदर्शी शमपरः कृत्स्णवह्नि ते रतः १७०
॥ इत्यादिपर्वण्यणीमांडव्योपारम्भानम् १२ वैशं तेषु त्रिषु कुमारेषु जातेषु कुरुजा-
गलं। कुरवोऽथ कुरुह्ये त्रयमेतदवर्द्धत। ऊर्ध्वशस्या भवद्भूमिः सस्या निरसवंति वायथर्तुवर्षी पर्वण्यो-
वद्गुपुष्पफलाद्गुमाः। वारुणानि प्रहृष्टानि मुदिता मृगपाक्षिणः। गन्धवंति च मात्स्या निरसवंति फला-

निचावणिग्रिश्चाचकीर्यन्नगराण्यथशिल्पिभिः। शूराश्चकृतविद्याश्चसंतश्चसुखिनोभद्रानामव
 नूदस्पवःकेचिन्नाधर्मरुचयोजनाः। प्रदेशेष्टपिराष्ट्राणांकृतंयुगमवर्तताधर्मक्रियायज्ञशालाःस
 त्पत्रतपरायणाः। अन्योन्यप्रीतिसंयुक्ताः। व्यवर्द्धतप्रजास्तदा। मानक्रोधविहीनाश्चनरालोभविवर्जि
 ताः। अन्योन्यमभ्यनंदंतंधर्मेतरमवर्तता। तन्महोदधिवत्पूर्णंनगरंवैजयंरोचते। द्वारतोरणनिर्व्यूहैःयु
 क्तमभ्रचयोपमैः। प्रासादशतसंवाधंमहेंद्रपुरसन्निभं। नदीषुवनखंडेषुवापीपत्तलसानुषु। कानने
 शुचरम्येषुविजकुर्मुदिताजनाः। नुत्तरैःकुरुभिःसार्द्धंदक्षिणाः। कुरवस्तथा। विस्पर्द्धमानाश्चैवचरंस्तथा
 देवर्षिवारणैः। नाभवत्कृपणःकश्चिन्नाभवद्विधवांस्रियः। तस्मिन्नजनपदेरम्येकुरुभिर्वकुलीकृते। कू
 पारामसभावाप्योवाह्मणावसथास्तदा। बभूवुःसर्वर्द्धियुतास्तस्मिन्नाष्टेसदोत्सवाः। भीष्मेणधर्मतोर
 जन्सर्वतःपरिरक्षिते। बभूवरमणीयश्चैत्ययूपशतंकिंतः। सदेशःपरराष्ट्राणिविमृज्याभिप्रवर्द्धितः
 । भीष्मेणविहितंराष्ट्रेधर्मचक्रमवर्तत। क्रियमाणेषुकृत्येषुकुमारणांमहात्मनां। पौरजानपदाःसर्वे
 बभूवुःपरमात्सुकाः। गृहेषुकुरुमुख्यानांयौराणांचनराधिपादीयतांभुज्यतांवेतिवाचोश्रूयंतसर्वशः।

म ६

श्री० प०
१७१

धृतराष्ट्रश्चाणुश्च विदुरश्च महामतिः। जन्मप्रभृतिभीष्मपुत्रवत्परिपालिताः। संस्कारैः संस्कृता
स्ते तु वृताध्वयनसंयुताः। अमव्यायामकुशलाः समपद्यंत यौवनं। धनुर्वेदे च वेदे च गदायुद्धे सिचर्म
णि। तथैव गजशिखायां नीतिशास्त्रे च पारगाः। इति हासपुराणेषु नाना शिक्षासु बोधिताः। वेदवेदां
गतत्वज्ञाः सर्वत्र कृतनिश्चयाः। पांडुर्धनुर्विविक्रान्तो नरेष्वधिको भवत्। अन्योभ्यो बलवानासीदृत
राष्ट्रो महीपतिः। विषुलोकेषु न त्वामीकश्चिद्विदुरसम्मितः। धर्मनित्यस्तथा राजधर्मैश्च परमंगतः। प्र
नष्टं शांतनोर्वंशं समीक्ष्य पुनरुद्धृतं। ततो निर्वचनं लोके सर्वराष्ट्रेष्ववर्तत। वीरसूनां काशिसुते देश
नां कुरुजांगलं। सर्वधर्मविदां भीष्मः पुराणगजसाक्ष्यं। धृतराष्ट्रस्त्वचक्षुष्ट्वादाज्यं न प्रत्यपद्यत। पार
सवत्वाच्च विदुरो राजा पांडुर्वभूवह। कदाचिदथ गांगेयः सर्वनीतिमतां वरः। विदुरंधर्मतत्त्वज्ञं वाक्यमा
ह्यथो वितम् इत्यादिपर्वणि १३ भीष्मनुवाच गुणैः समुद्दिष्टं सम्यगिदं नः प्रथितं कु
लं। अत्यन्यामृथिवीपालानृथिव्यामधिराज्यभाक्। रक्षितं राजभिः पूर्वधर्मविद्भिर्महात्मभिः। नो ह्येद
मगमञ्चेदं कदाचिदिह नः कुलं मया च सत्यवत्या च कृत्स्नं च महात्मना। समवस्थापितं भूयो युष्मासु

१७१

लतंतुषु तच्चैतद्धृतेभ्यः कुलं सागरवद्यथा तथा मया विधातव्यं त्वया चैव न संशयः श्रूयते यादृक्
कन्या स्वनुहया कुलस्पनः सुवलस्यात्मजा चैव तथा मद्देश्वरस्य वा कुलानां रूपवत्पुत्राः कन्याः पुत्र
सर्वशः उचिताश्चैव संबन्धे तेस्माकं हृदयिष्यमाः मन्येत्तरयितव्यास्ता इत्यहं धीमतो वरं संतानार्थं कु
लस्यास्य यद्वा विदुरमन्यसे विदुर उ भवान्यिता भवान्माता भवान्नः परमो गुरुः तस्मात्स्व
यं कुलस्यास्य विचार्य कुरु यद्वितं वैशम् अथ शुश्राव विप्रेभ्यो गांधारी सुवलात्मजा आरा
ध्मवरदं देवं भगनेत्र हरं हरं गांधारी किल युत्राणं शतं लेभे वरं शुभा इति शुश्राव तत्त्वेन भीष्मः कुरु
पितामहः ततो गांधारराजस्य प्रेषयामास भारता श्रवक्षुरिति तत्रासीत् सुवलस्य विचारणं कुले रमा
तिवृत्तं च बुधा तु प्रसमीक्ष्य सः ददौ तं धृतराष्ट्राय गांधारी धर्मचारिणी गांधारी त्वथ शुश्राव धृतरा
ष्ट्रमवक्ष्यं आत्मानं दित्सितं वासुदेवात् तत्रासात् च भारता ततः सापटमादाय कृत्वा बहुगुणतदा वच
धनेत्रे स्वेराज न्यतिव्रतपरायणः नाभ्यभूयां पतिमहमित्येवं कृतनिश्चया ततो गांधारराजस्य पुत्रः श
कुनिरभ्ययात् स्वसारं वयसालक्ष्म्या युक्तामादाय कौरवा न ततो दधृतराष्ट्राय ददौ परमसत्कृताम्

श्री० प०
१७२

भीष्मस्यानुमतेचैव विवाहं समकारयत् । दत्त्वा सभगिनीं चारो यथा हंच परिच्छदं । पुनरायास्व नगरं
भीष्मेण प्रतिपूजितः । गांधार्थं विवरा रोहा शीलाचार विवेहितैः । तुष्टिं कुतूहलं सर्वेषां जनयामास भा
रता । वृत्तेनाराधयता सर्वगुह्यं प्रतिपरायणा । वाचापि पुरुषानन्या सुव्रतानां च कीर्तयत् वैशं
॥ शूरो नाम यदुश्रेष्ठो वसुदेव पिता भवत् । तस्य कन्या दृष्टवानाम नृपेण प्रतिमा भुवि । पेतृश्रद्धा
या य सतामन पत्याय भारता । अग्रा मये प्रतिज्ञाय स्वस्यापत्यस्य सत्यं वाक् । अग्रजामथ तां कन्यां
शूरो नुग्रहं कांक्षिणो । प्रददौ कुंतिभोजाय सखा सख्ये महात्मने । नियुक्ता सापि तुर्गहे ब्राह्मणातिथि
पूजने । उग्रं पर्यचरत्तत्र ब्राह्मणं शंसितव्रतं । निगूढनिश्चयं धर्मं यतं दुर्धसं विदुः । तमुग्रं शंसितात्मा
नं सर्वयत्नैरतोषयत् । तस्यैव प्रददौ मंत्रमायधर्मं च वेदया । अभिचारमि संयुक्तं मव्रवीच्चैव तां मुनिः ।
यं यं देवं त्वमेतेन मंत्रेण वा ह्यिष्यसि । तस्य तस्य प्रभावेन तव युत्रो भविष्यति । तथोक्ता सा तु पुत्रेण कुं
ती कौतूहलाचिता । कन्या सती देवमर्कमाजुहावय शस्विनी । सा ददर्श तमायां तं भास्करं लोकभाव
नं । विस्मिता चानवधां गीदृष्ट्वा तन्महदद्भुतं । तां समासाद्य देवस्तु विवस्वानिदमव्रवीत् । अयमस्म्यसि

१७२
वि

तायां गिबूहि किंकरवाणिते कुंतुवाच कश्चिन्नेवाहलणः प्रादाद्वरं विद्यां वशबुहनातद्विर
जितासया कानं कृतवत्पस्मिते विभो । एतस्मिन्नपराधे त्वां शिरसा हंप्रसादये । योषितो हि सदारस्याः
स्वपरादापि नित्यशः सूर्य उ वेदाहं सर्वमेवैतद्यदुर्वासा वरं ददौ । संतप्य भयमेव ह किं य
तां संगमो मम । अमोघं दर्शनं मम माहृतश्चास्मिते शुभे । वृथा काने पिते भारु दोषः स्यात्त्रात्र संशयः
॥ वेशं ॥ एवमुक्ता वकुविधं सांत्वपूर्वं विवस्वता । सातु नैच्छद्वरारोहा कन्या ह मिति भारत । वं
धुपहभया द्गीतालज्जया च यशस्विना । तामर्क्षः पुनरेवेदमब्रवीद्भरतर्वभामत्यसादानतेराजि
भविता दोष इत्युत । एवमुक्ता स भगवान् कुंतिराजसुतां तदा । प्रकाशकर्त्ता तपनः संवभूवतया स
हा तत्र वीरः समभवत्सर्वशस्त्रभृतां वरः । आमुक्त कवचः श्रीमादेव गर्भः श्रिया वृतः । सहजं कवचं वि
श्रुत्कुंडलोद्योतिता ननः । अजायत मुतः कर्णः सर्वलोकेषु विश्रुतः । प्रादाच्च तस्यैकन्यात्वं पुनः सपर
मधुतिः । दत्वा च तपतां श्रेष्ठो दिवमावक्रमेततः । दृष्ट्वा कुमारं जातं सा वार्त्तिणी दीनमानसा । एकाग्रचित्ति
तया मास किं कृत्वा मुकृतं भवेत् । गूहमाना पचारं सा वंधुपहभया तदा । उत्समर्ज्य कुमारं तं जले कुं

श्रा० प०
१७३

तीमहावले। तमुत्सृष्टं जले गर्भं राधाभर्त्री महायशः। पुत्रत्वे कल्पयामास स भार्यः सूतनंदनः। नामधेयं
च चक्राते तस्य बालस्य तावुमौ। वसुना सहजातो यं वसुषेणो भवत्विति। सवर्द्धमानो बलवान्सर्वोत्तमः
यतो भवतु। आष्टुता पादादित्यमुपातिष्ठत वीर्यवान्। तस्मिन्काले तु जपतस्तस्य वीरस्य धीमतः। नादे
यं ब्राह्मणेष्वासीत्किं विदुः सुमहीतले। तमिंद्रो ब्राह्मणो भूत्वा भित्तार्थी समुपागमत्। कवचं प्रार्थयामास
फाल्गुनस्य हिते रतः। स्वशरीरान् समुत्कृत्य कवचं स्वनिसर्गजं। विप्रस्याय शक्राय ददौ कर्णः कृतं जलिः।
प्रतिगृह्यतु देवेश स्तुष्टेनास्य कर्मणा। ददौ शक्तिं सुरपतिर्वीर्यं वेदमुवाच ह देवा सुरमनुष्या एणं गंध
र्वोरगरहसो। यमेकं ये तु मिच्छेथाः सो नयान् भविष्यति। प्राज्ञा मतस्य कथितं वसुषेण इति हितौ। कर्णे
वैकर्त्तनस्तेन कर्मणा चैव सो भवतु॥ इत्यादि पर्वणि संभवे १४ वैशं सत्वरूपगुणोपेता १७३
धर्मा रामा महाव्रता। दुहिता कृतिभोजस्य पृथ्या पृथुललोचना। तां वृते जस्विनी कन्या रूपयौवनशालिनी
। व्यावृण्वन्पार्थिवाः केचिदतीवस्त्रीगुणैर्युतां। ततः सा कृतिभोजेन राजा हूय नराधिपान्। पित्रा स्वयंवरे द
त्ता दुहिताराजसत्तमा ततः सारंगमध्यस्थं तेषां राज्ञा मनस्विनी। ददर्श राजराज्ञं लंपां भुंभरतसत्तमी।

सिंहदुर्गमहोरस्कं वृषभाहं महाबलं आदित्यमिव सर्वेषां राज्ञां प्रच्छाद्य वै प्रभाः। तिष्ठंतं राजसमितौ पुरं
दरमिवापरां। तां दृष्ट्वा सानवद्योगी कुंतिभोजमुताशुभा। पांडुं नरवरं रंगे हृदये नाकुलाभवत्। ततः काम
परीतां गीसकृत्प्रचलमानसा। व्रीडमाना स्वजं कुंती राज्ञः स्कन्धे समासजता। तं निशम्य ब्रतं पांडुं कुंत्या स
र्वनराधिपाः। यथागतं समाजमुर्गजैरश्वैरथैस्तथा। ततस्तस्याः पिताराजं विवाहमकरोत्प्रभुः। स तथा
कुंतिभोजस्य दुहित्रा कुरुनंदना युयुजे मितसौभाग्यः पौत्रो म्यामघवानिवा। कुंत्याः पांडोश्च राजे वृकुंति
भोजो महीपतिः। कृत्योद्वाहंतदातंतु नानावसुभिरर्चितं। स्वपुरं प्रेषयामास सराजा कुरुसत्तमं। ततो व
लेन महतानानाध्वजपताकिना। स्तूयमानः स चाशीर्भिर्ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः। संप्राप्य नगरं राजा पांडुः कौ
रवनंदनः। न्यवेशय तं भार्याकुंती स्वभवते प्रभुः। इत्यादिपर्वणि कुंतीविवाहे १५ वैशं
॥ ततः शांतनवो भीष्मो राज्ञः पाण्डो र्यशस्विनः। विवाहस्यापरस्यार्थे चकार मतिमान्मतिं। सोमास्यैः स्थ
विरैः सार्द्धं ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः। बलेन चतुरंगेण ययौ मद्रपतेः पुरं। तमागतमभिश्चुत्पभीष्मवाङ्गीकयुं
गदः। प्रत्युहम्यार्चयित्वा च पुरं प्रावेशय नृपः। दत्त्वा तस्यासनं शुभ्रं पाद्यमर्घ्यं तथैव च। मधुपर्कं च मद्रपतेः

आ०प०
१७४

पप्रच्छागमनेर्थितांतांभीष्मःप्रत्युवाचेदंमद्राजंकुरुदृढ॥आगतंमंभविजानाहिकन्यार्थिनमरिंदम॥
श्रूयतेभवतःसाध्वीस्वसामादीयशस्विनी॥तामहंवरयिष्यामिपांडोरर्थेयशस्विनी॥युक्तरूपोहिसंबंध
त्वन्नौराजत्रवयंतव॥एतत्संविंत्समदेशगृहाणस्मोत्रयथाविधि॥तमेवंवादिनंभीष्मप्रत्यभाषतमद्राजः॥
नहिमेन्योवरस्त्वन्नःश्रेयानितिमतिर्मम॥पूर्वेःप्रवर्तितंकिंवित्कुलेस्मिन्नृपसत्तमैः॥साधुवायदिवासाधुत
नातिकांबुमुत्सहे॥अक्तंतद्रवतश्चापिविदितंनान्नसंशयः॥नचयुक्तंतथावक्तुंभवाद्देहीतिसत्तम॥कुलध
र्मःसनोवीरप्रमाणंपरमंचतत्तेनत्वांनव्रवीम्येतदसंदिग्धंवचोरिह॥तंभीष्मःप्रत्युवाचेदंमद्राजंजना
धिप॥धर्मेष्वपरोराजस्वयमुक्तःस्वयंभुवानाभ्रकश्चनदोषोस्तिपूर्वैर्विधिरयंकृतः॥विदितेयंचतेश
ल्पमर्घादासाधुसम्मता॥इत्युक्त्वास्ममहातेजाःशतकुंभंकृताकृतांरत्नानिविविचित्राणिशल्पायादास
हस्रशः॥गजानाश्चात्रथाश्वैरवासांस्याभरणानिवा॥मणिमुक्ताप्रवालंचगंगेयोव्यसज्जुभांतत्प्रगृह
धनंसर्वंशल्पःसंप्रीतमानसः॥ददौतांसमलंकृत्यस्वसारंकौरवर्षमे॥सतांमादिमुपादायभीष्मःसागर
गासुतः॥आजगामपुरंधीमान्प्रविष्टोगजसाक्ष्यं॥ततश्छेह्निप्राप्तेमुहूर्तेसाधुसम्मते॥जग्राद्विधिव

१७४

त्याणिमाद्राः पांडुर्नराधिपः। ततो विवाहे निर्वृत्ते सराजा कुरुनंदनः। स्थापयामास तां भार्यां शुभे वेश्मनि।
भामिनीं। सताभ्यां चरत्सार्धं भार्याभ्यां राजसत्तमः। कुंत्या माद्रा च राजेंद्रो यथा कामं यथा सुखं। ततः स
कौरवो राजा विदुषां त्रिदशानि शाः। जिगीषयामही पांडुर्निरकामसुरात्प्रभो। स भीष्मप्रमुखान् वृद्धान् मि
वाद्यप्रणम्य च। धृतराष्ट्रं च कौरवं तथा न्यानुकुरु सत्तमो नृश्रेष्ठः। श्रामं यप्रययौ राजा तैश्चैवाभ्यनुमोदितः। मं
गलाचारयुक्ताभिराशाभि रभि नंदितः। गजवाजिरथौघेन वत्सेन महताः गमत्। सराजा देवगर्भाभो वि
जिगीषुर्वसुंधरां। दृष्टुं पुष्टवलेः प्रायात् पांडुः शत्रून् ननेकशः। पूर्वमागच्छतो गत्वा दशगर्वाः समरे जिताः।
पांडुना नरसिंहेन कौरवाणां दशो भृताः। ततः सेनामुपादाय पांडुर्नानाविधध्वजां प्रभूतहस्तशस्त्रभुक्तां
पटोतिरथ संकृत्वा। आगस्कारी महीपानां बहूनां वलदपि तः। गोघ्नमगधराष्ट्रस्य दावो राजगृहे हतः।
ततः कौषं समादाय बाहूनां निवभूरिशः। पांडुना मिथिलां गत्वा विदेहाः समरे जिताः। तथा काशिशुसुह्मे
षु पुंड्रेषु च नरर्षभः। स्वबाहुवत्नवीर्येण कुट्टेण मकरोद्यशः। तं शरोघ्नमहाज्वालं शस्त्रार्चिषमरिंदमी
पांडुपावकमासाद्य मद्व्यंत नराधिपाः। ते स सेना स सेनेन विध्वंसितवन्ता नृपाः। पांडुना वशागाः कृत्वा कु

श्री० ५०
१७५

रुक्मसुयोजिताः। तेन ते निर्जिताः सर्वे पृथिव्यां सर्वपार्थिताः। तमेकं मे निरेभूरंदेवे धिक् पुरंदरी तं कृतां ज
नयः सर्वे प्रणता वसुधाधियाः। नृपा जग्मुर्धनं गृह्य रत्नानि विविधानि च। मणिमुक्ताप्रवालं च सुवर्णं रुज
तं वक्रागोरत्नान्यश्च रत्नानि रथ रत्नानि कुंजरान्। खरो ह्यमहिषाश्चैव यच्च किं विद जा विकी। कं वलाजिन र
त्नानि रंकवास्तरणानि च। तत्सर्वं प्रतिज्ज्ञाहराजानागपुराधियः। तदा दययौ पांडुः पुनर्मुदितवाहनः।
हर्षयिष्यन् स्वराष्ट्राणि पुरं च गजसाक्यं। शंतनो राजसिं हस्पमरतस्य च धीमतः। प्रनष्टः कीर्तिजः शहः
पांडुना पुनराहतः। ये पुरा कुरु राष्ट्राणि जङ्गुः कुरुधना निचा तेनागपुरसिंहेन पांडुना करदीकृताः। इत्यभा
षंत राजानो राजा मात्याश्च संगताः। प्रतीतमनसो दृष्टाः पौरजानपदैः सह। प्रसुद्यं युश्च तं प्राप्तं सर्वे नीय
श्च पुरोगमाः। तेन दूरमिवाधानं गत्वानागपुरालयात्। आहतं ददृशुर्दृष्टाः लोकं वक्रुविधैर्द्वनैः। नाना
यानसमानीतैरनैरुच्चावचैस्तथा। हस्पश्च रथपत्तैश्च गोभिरुष्टैस्तथा नृभिः। नांतं ददृशुरासाद्यभीष्मे
ण सह कौरवाः। सोमिवाद्यपि तुः पादौ कौशल्यानं दिवर्द्धनः। यथा हं मानयामास पौरजानपदानपि। प्र
सुद्य परराष्ट्राणि कृतार्थं पुनरागतं। पुत्रमासाद्य भीष्मसुहृषा दशैश्च न्यवर्तयत्। स त्र्यंशं शतशं खानो भेरी

१७५

एणांचतथास्वनैः। हर्षयन्सर्वशः पौरात्रिवेशगजसाह्वयम् इत्यादिपर्वणिसंभवे १६ ॥
वैशम् धृतराष्ट्रामनुज्ञातः स्वबाहुविजितंधनं। भीष्मायसत्यवत्सैवमात्रेवोपजहारसः। विदुरा
यचवैयां दुःप्रेषयामासतद्धनं। सुहृदश्चापि धर्मात्मा धनेन समतर्प्ययत्। ततः सत्यवती भीष्मकौशल्या
वयशस्विनी। शुभैः पांडुर्जितैरर्थैस्तोषयामासभारतां ननंदमाताकौशल्यातमप्रतिमतेजसां जयंतमि
वयौ लोमीपरिष्वज्य नरर्षभान्। तस्य वीरस्य विक्रान्तैः सहस्रशतदक्षिणैः। अश्वमेधशतैरीजे धृतराष्ट्रो म
हामखैः। संप्रयुक्तस्तुकुंसा च माद्रावभरतर्षभ। जिततंडीस्तदापांडुर्वभूववनगोचरः। हित्वा प्रासादनि
लयं शुभानि शयनानि च। अरण्यनित्यः सततं वभूवमृगयापरः। संचरन् दक्षिणं पार्श्वं रम्पहिमवतो गि
रेः। उवासगिरिदृष्टेषु महाशालवनेषु च। रराज कुंतामाद्रावयां दुःसहवने वरुणकरेणैवोरिव मध्म
स्थः श्रीमान्मौरंदरो गजः। भारतं सह भार्याभ्यां खड्गबाणधनुर्द्धरं। विचित्रकवचंबोरं परमास्रविदं नृपै
देवोयमित्यमन्यत चरंतं वनवासिनः। तस्य कामांश्च भोगांश्च नरानित्यमतंडिताः। उपज कुर्वन्नांतेषु
धृतराष्ट्रेण बोदिताः। अथ पारशवीकन्या देवकस्य महीपतेः। नृपयौवनसंपन्नां सशुश्रावायगासुतः।

श्री० प०
१७६

ततस्तुवरयित्वा तामानीय भरतर्षभः॥ विवाहं कारयामास विदुरस्य महामतेः॥ तस्यां वोत्पादयामास
विदुरः कुरुनंदन॥ पुत्राश्चिनय संपन्नानात्मनः सदृशान्गुणैः॥ इत्यदि पर्वणि संभवे १७
वैशं ततः पुत्रशतं जज्ञे गंधार्घ्यं जनमेजय॥ धृतराष्ट्रस्य वैश्यायामेकश्चापिशतात्परः॥ पांडोः कुं
त्यां च माद्रो च पुत्राः पंच महारथाः॥ देवेभ्यः समपद्यंत संतानाद्य कुलस्य वै जनमेजय उ ॥
कथं पुत्रशतं जज्ञे गंधार्घ्यं द्विजसत्तम॥ कियता चैव कालेन तेषामा युश्च किं परं॥ कथं वैकः स वैश्या
यां धृतराष्ट्रसुतो भवत्॥ कथं च सदृशं भार्यं गंधारी धर्मचारिणी॥ आनुकूल्ये वर्तमानां धृतराष्ट्रो
न्यवर्त्तत॥ कथं च शत्रुस्य सतः पांडोस्तेन महात्मना॥ समुन्ना देवतेभ्यः पुत्राः पंच महारथाः॥ एतद्विदुः
थान्याद्यं विस्तरणतपोधन॥ कथयस्व न मे तृप्तिः कथ्यमानेषु बंधुषु॥ वैशं ॥ सुखमाप्ति १७६
रिप्त्रानंदं द्रुपदमुपस्थितं॥ तोषयामास गंधारी व्यासस्तस्यैव रंददौ॥ सा वद्रे सदृशं भर्तुः पुत्राणां श
तमात्मनः॥ ततः कालेन सा गर्भं धृतराष्ट्रादयाग्रहीत्॥ संवत्सरद्वयं तंतु गंधारी गर्भमाहितं॥ अत्र
जाधारयामास ततस्तां दुःखमाविशत्॥ श्रुत्वा कुंती सुतं जातं बालार्कं समतेजसं॥ उदरस्यात्मनः स्थै

र्यमुपालभ्यान्विविंतयता अज्ञातं धृतराष्ट्रस्य यत्नेन महता ततः। सोदरं घातयामास गंधारी दुः
खमूर्च्छिता। ततो जहे मांसं पेशीलो हाष्ठा लेव संहता। द्विवर्षं सभृतां क्रुद्धौता मुत्सृष्टं प्रचक्रमे। अथ द्वे
पायनो ज्ञात्वा त्वरितः समुपागमत्। तां समांसमयं पेशीददर्शजयतां वरः। ततो ब्रवीत्सौ वलेयी किमि
दं ते विकीर्षितं। सा चात्मना मतं सत्पशं सपरमर्षये गंधार्थुवाच ज्येष्ठं कुंती सुतं जातं
श्रुत्वा रविसमप्रभं। दुःखेन परमेणोदमुदरं घातितं मया। शतं वकिलपुत्राणां वितीर्णमेत्त्वया पुरा। इयं व
मेमांसपेशी जाता पुत्रशताय वी व्यास उवाच एवमेतत्सौ वलेयी नैतत् जातव्यं तथा भवेत्। वि
तथं नोक्तपूर्वं मे स्वैरेष पि कुतो न तथा। धृतपूर्वं कुं उशतं द्विप्रमेव विधीयतां। शाताभिरद्भिरष्टालामि
मां वपरि सिंचय वैशं सा सिच्यमाना तु छीला वभूव शतधा तदा। अंगुष्ठपर्यमात्राणां गर्भाणां
पृथगेव तु। एकाधिकशतं पूर्णं यथा योगं विशाम्यते। मांसपेश्यास्तदाराजक्रमशः कालपर्ययात्। त
तस्तां स्तेषु कुंडेषु गर्भानावदधे तदा। स्वतु गुप्तेषु देशेषु रक्षां वदधात्ततः। शशंस चैव भगवान् काले
नैतावता पुनः। उच्चारणीयान्येता नि कुंडानीति वसौ वली। इत्युक्त्वा भगवान् व्यासस्तथा प्रतिनिधाय

श्री० प०
१७७

च। जगाम तपसे धीमान् हिमवतं तं शिलोच्चये। जज्ञे क्रमेण चैतेन तेषां दुर्योधनो नृपः। जन्मसु प्रमाणे
न ज्येष्ठो भ्राता युधिष्ठिरः। तदा ख्यातं तु भीष्माय विदुराय च धीमतो यस्मिन् न हनिदुर्ध्वो जज्ञे दुर्योध
नस्तदा। तस्मिन्नेव महाबाहुर्जज्ञे भीमोऽपि वीर्यवान्। संजातमात्र एवाथ धृतराष्ट्रसुतो नृपः। रासं भारा
वसदृशं रुरावचननादचातं खराः प्रसभाषत गृध्रगोमायुवायसाः। वाताश्च प्रववुश्चापि दिग्दाह
श्चाभवत्तदा। ततस्तु भीतवशाज्जाधृतराष्ट्रो ब्रूवादिदं। समानीय बह्विप्रान् भीष्मं विदुरमेव च। अन्यं
श्च सुहृदो राजन् कुरूसर्वास्तथैव च। युधिष्ठिरो राजपुत्रो ज्येष्ठो नः। कुलवर्द्धनः। प्राप्तः स्वगुणतो राज्यं
न तस्मिन्नायमस्ति नः। अयं त्वन्तरस्तस्मादपि राजा भविष्यति। एतद्दिब्रूतमेतथ्यं यदत्र भविता क्र
वं। वाक्यस्यैतस्य निधने दिक् सत् सर्वा सुभारता क्रमादाः प्राणदन्धोराः शिवोश्चाशिवशंशिनः। लह
यित्वानिमित्तानि तानि घोराणि सर्वशः। तेऽब्रुवन् ब्राह्मणराजं विदुरश्च महामतिः। यथेमानि निमि
त्तानि घोराणि मनुजाधिय। उत्थितानि सुते जाते ज्येष्ठे ते पुरुषर्षभा। व्यक्तं कुलांतकरणो भवितैष सु
तस्तव। तस्य शान्तिः परित्यागे गुप्तावपनयो महान्। शतमेको न मप्यस्तु पुत्राणां ते महीपते। त्यजैन

१७७

मेकं शान्तिं चेत्कुलस्येष्टसि भारता एकेन कुरु वैदेहे मं कुलस्य जगतस्तथा। तपजे देकं कुलस्यार्थं ग्रामस्य
र्थं कुलं तपजेत्। ग्रामं जनपदस्यार्थं आत्मार्यं पृथिवीं तपजेत्। स तथा विदुरेणोक्तस्तैश्च सर्वैर्द्विजोत्तमैः।
न च कारतया राजा पुत्रस्ते ह समन्वितः। ततः पुत्रशतं पूर्वधृतराष्ट्रस्य पार्थिवामासमात्रेण संजज्ञे कन्या
चैकशताधिका। गंधार्थी किं श्यमानाया मुदरेण विवर्द्धता। धृतराष्ट्रं महाराजं वैश्यापर्यवृत्तकिल। त
स्मि संवत्सरे राजन् धृतराष्ट्रान्महायशः। यज्ञे धीमांस्ततस्तस्यां युयुत्सुः करणो नृपः। एवं पुत्रशतं ज
ज्ञे धृतराष्ट्रस्य धीमतः। महारथानां वीराणां कन्या चैकशताधिका। युयुत्सुश्च महातेजा वैश्यापुत्रः
प्रतापवान् इत्यादिपर्वणि १८ जनमेजय उ धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां मादितः कथितं
त्वया। सखेः प्रसादाद्बुशतं न च कन्या प्रकीर्तिताः। वैश्यापुत्रो युयुत्सुश्च कन्या चैकशताधिका। गंधा
रराज दुहिता शतपुत्रेति चानघ। उक्ता महर्षिणा तेन व्यासेना मिततेजसा। कथं त्विदानीं भगवन् कन्यां त्वं तु
ब्रवीषि मे। यदि भागशतं पेशी कृता तेन महर्षिणा। न प्रजास्यति चेद्भूयः सौवली तु कथं च न। कथं तु सं
भवस्तस्या दुःशलाया वदस्व मे। यथा वदितुं प्रवर्षे परं मे त्रकुत्स हलं वैशं साधुं च प्रश्न उदि

आ०२०
१७८

ष्टः पांडवेयब्रवीमि ते । तां मांसपेशीभगवान्स्वयमेव महातपाः । शीताभिरद्भिरासिम्भगं भागमकल्पय
त् । यो यथाकल्पितो भागस्तं तं ध्यात्वा तथानृप । एतपूर्वेषु कुंडेषु एकैकं प्राक्षिपत्तदा । एतस्मिन् तत्रे सा धी
गांधारी मुदहव्रता ॥ दुहितस्त्रेह संयोगमनुध्याय वरांगना । मनसा चित्रयद्देवी एतत्पुत्रशतं ममा । भविष्यति
न संदेहो न ब्रवीत्यन्यथा मुनिः । ममेयं परमावुष्टिर्दुहिता मे भवेद्यदि । एकाशताधिका वात्मा भविष्यति ग
रीयसी । ततो दौहित्रजा लोकादवाप्नोसौ यतिर्ममा । अधिका किल नारीणां प्रीतिर्जीमातृजा भवेत् । यदि
नाम ममापि स्यादुहितैकाशताधिका । कृतकृत्या भवेयं वै पुत्रदौहित्रसंभृता । यदि सत्यं तपस्तप्तं दत्तं वा
प्यथ वा दुतां गुरवस्तोषिता वापि तथास्तु दुहिता ममा । एतस्मिन्नेव काले बुद्धं लब्ध्वा यनः स्वयं । व्यभजत्स
तदा पेशीभगवानृषिसत्तमः । गणयित्वा शतं पूर्वमंशानामाह सौवर्ती ॥ व्यास उ ॥ पूर्वपुत्रशतं १७८
त्वे तन्न मिथ्या वा गुदाहता । दौहित्रयोगाय भाग एकः शिष्टः शतासरः । एषां ते सुभगा कन्या भविष्यति श
तात्परा । ततो न्यष्टकुंडं वसमाना यमहातपाः । तं वापि प्राक्षिपत्तत्र कन्याभागं तपोधनः । एतत्ते कथि
ते राजन् दुःशला जन्म भारत । ब्रूहि राजेंद्र किं भूयो वर्त्तयिष्यामि ते न घ इत्यादि पर्वणि संभवे

॥१८॥ जनमेजय उ ज्येष्ठानुज्येष्ठतांतेषां नामानि च यथा कृथक् । धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामानुपूर्वा
प्रकीर्तय वैशं दुर्योधनो युयुत्सुश्च राजनृदुःशासनस्तथा ॥ दुःसहो दुःशलश्चैव जलसंधः समः
सहः । विंदानुविंदौ दुर्धर्षः सुबाहुर्दुष्प्रधर्षणः । दुर्मर्षणो दुर्मुखश्च दुःकर्म्मः कर्म्म एव वा विविंशतिर्विक
र्म्मश्च शलः सत्वः सुलोचनः । चित्रोपचित्रौ चित्राक्षश्चारुचित्रः सैरासनः । दुर्महो दुर्विगाहश्च विवित्सुर्विक
टाननः । ऊर्म्माभः सुनाभश्च तथानंदोपनंदकौ । चित्रवाणश्चित्रवर्मा सुवर्मा दुर्विमोचनः । अयोवाहुर्महा
बाहुश्चित्रांगश्चित्रकंडलः । भीमवेगो भीमवलोकित्वाकीवलवर्द्धनः । उग्रायुधः सुषेणश्च दंडधारो महोद
रः । चित्रायुधो निषंगीक्षयाशीवृंदारकस्तथा । दृढवर्मा दृढक्षत्रः सोमकीर्त्तिरनूदरः । दृढसंधोजरसंधः
सत्यसंधः सुदस्यवाक् । उग्रश्रवा उग्रसेनसेनानीर्दुःपराजयः । अपराजितः कुंडशायी विशालाक्षो दुरा
धरः । दृढहस्तः सुहस्तश्च वातवेगमुवर्द्धसौ । आदित्यकेतुर्वक्त्राशीनागदत्तो ग्राह्यपि । कवचीकाथकं
डोचकुंडधारो धनुर्धरः । उग्रभीमरथौ वीरौ वीरबाहुरलोलुपः । अनेयो रौद्रकर्म्मवतश्चादृढरथाश्रयः ।
अनाधृष्यः कुंडभेदी विरावी दीर्घलोचनः । प्रमथश्च प्रमाथी च दीर्घरोमश्च वीर्यवान् । दीर्घबाहुर्महाबाहुः

श्री० प०
१७८

मूढोरुः कनकध्वजः। कुंडाशादिरजश्रैव दुःशलाचशलाधिका। इति पुत्रशतं राजशकन्याचैकशलाधिका।
नामधेया तु पूर्वैरुपविद्धि जन्मक्रमं नृपाः सर्वे त्वतिरथाः शूराः सर्वे युद्धविशारदाः। सर्वे वेदविदश्चैव सर्वे
सर्वास्त्रकोविदाः। सर्वेषामनुभूयाश्चरुतादारा महीपते। धृतराष्ट्रेण समये परीक्ष्य विधिवन्नृपाः दुःशला
चापि समये धृतराष्ट्रो नराधिपः। जयद्रथाय प्रददौ विधिना भरतर्षभ इत्यादि यवैर्लिङ्गं संभवे ॥
॥ ११ ॥ जनमेजय उवाच कथितो धार्तराष्ट्राणामार्षः संभव उत्तमः। अमनुष्यो मनुष्याणां भवता
ब्रह्मवादिना। नामधेया निवाप्येषां कथ्यमाना निभागशः। त्वत्तः श्रुतानि मे ब्रह्मन्या उवाच। चकीर्तय ॥
नेहि सर्वे महात्मानो देवराज पराक्रमाः। त्वये वांशवतरणे देवभागाः प्रकीर्तिताः। तस्मादिहाम्यहं श्रो
तुमतिमानुषकर्मणाम्। तेषामाजननं सर्ववैशंपायनकीर्तय वैशं राजा पांडुर्महारणे मृग
व्यालनिषेविते। चरन्मैथुनधर्मस्थं ददर्श मृगयूथपं। ततस्तान् च मृगांतं वरुक्मपुंखैः सुपत्रिभिः। निर्विमे
दशरैस्तीक्ष्णैः पांडुः पंचभिराश्रुगैः। स च राजन्महातेजाऽऽविपुत्रस्तपोधनः। भार्यया सह तेजस्वी मृग
रूपेण संगतः। संसक्तश्च तया मृग्यामानुषीमीरय निरारं। हृणेन पतितो भूमौ विललापाकुरु लेदियः ॥

१७८

मृगउवाच काममनुपरीतापिवुध्वाविरहिताग्रपि।वर्जयन्तिनृशंसानिपापेद्यपिरतानराः।नविधि
ग्रसतेप्रज्ञाप्रज्ञांतुग्रसतेविधिः।विधिपर्यागतानर्थान्प्रज्ञावान्प्रतिपद्यते।शश्वद्धर्मात्मनोमुखेकुले
जातस्यभारत।कामलोभाभिभूतस्यकथंतेचलितामतिः पांडुरुवाच शत्रूणांयावधेवृत्तिः
सामृगाणांवधेस्मृताः।राज्ञांमृगनमामोहात्त्वगर्हयितुमर्हसि।अब्रुवन्नामाययाचमृगाणांवधइष्यते।
सएवधर्मोराज्ञांतुतद्वित्वंकिन्नुगर्हसे।अगस्त्यसन्नमासीनश्चकारमृगयामृषिः।आरण्यात्सर्वदेवस्यान्मृ
गान्प्रोह्ममहावने।प्रमाणदृष्टधर्मेणकथमस्माद्विगर्हसे।अगस्त्यस्याभिवारेणयुष्माकंचवधार्हताम्
मृगउवाच नरिष्वेसमुद्दिश्यविमुच्यन्तिनराःशरान्।रंध्रेषांविशेषेणवधकालःप्रशस्यते पां
दुरुवाच प्रमत्तमप्रमत्तंवाविवृतंघ्नतिवोजसा।उपायैर्विविधैस्तीक्ष्णैःकस्मान्मृगविगर्हसे मृ
गउवाच नाहंघ्नंतमृगान्नाजन्विगर्हचात्मकारणात्।मैथुनंतुप्रतीक्षंमेत्वयेहाद्यानृशंसतः।स
र्वभूतहितेकालेसर्वभूतेषितेतथा।कोहिविद्वान्मृगंहन्नाच्चरंतं मैथुनंवने।अस्यामृग्यांचराजेंद्रहर्षीमै
थुनमाचिरं।पुरुषार्थफलंकर्तुंनेत्वयाविफलीकृतं।यौरवाणामहाराजतेषामक्लिष्टकर्मणा।वंशेजातः

श्रा० प०
१८०

स्पर्को रघुनानुत्पमिदंतव। नृशंसं कर्म सुमहत्सर्वलोकविगर्हितं। अस्वर्ग्यमयशस्यं चाप्यधर्मिष्ठं च
भारत। स्त्रीभोगानां विशेषज्ञः शास्त्रधर्म्मार्थतत्त्ववित्। नार्हस्त्वसुरसंकाशकर्तुमस्वर्ग्यमीदृशं। त्वया
नृशंसकर्त्तारः पापाचाराश्च मानवाः। निग्राह्याः पार्थिवश्रेष्ठविवर्गपरिवर्जिताः। किंकृतं ते नरश्रेष्ठमा
मिहानागसंघ्रता। मुनिं मूलफलाहारं मृगवेशधरं नृप। वसमानमरणेषु नित्यं शमयरायणं। त्वया हं
हिंसितो यस्मात्तस्मात्त्वामप्यहं शपे। द्वयोर्नृशंसकर्त्तारमवशं काममोहितं। जीवितं तं करो भाव एव मे
वागमिष्यति। अहं किमिदमोनामतपसा भावितो मुनिः। व्यपत्रयमनुष्माणं मृगं ममैथुनमाचिरं। मृगो मृ
त्वामृगैः सार्द्धं च रामिगहने वने। न तु ते ब्रह्महृत्प्रेयं भविष्यत्यविजानतः। मृगहृत्पधरं हत्वा मामेव काममो
हितं। अस्तु त्वं फलं मूढप्राक्पसीदृशमेव हि। प्रियया सह संवासं प्राप्य कामविमोहितः। त्वमप्यस्याम
वस्थायां प्रेतलोकं गमिष्यसि। अंतकाले हि संवासं यथा गतासि कात्रया। प्रेतराजपुरं प्राप्तं सर्वभूतदुरस
यं। भक्त्या मतिमतां श्रेष्ठसैव त्वानुगमिष्यति। वर्त्तमानः सुखे दुःखं यथा हंप्रापितस्त्वया। तथा त्वं च सुखं प्रा
प्तं दुःखमभागमिष्यति वैशं एवमुक्ता सुदुःखार्तो जीवितात्सव्यमुच्यते। मृगः पांडुश्च दुःखार्तः

१८०

हृणेनसमपद्यत इत्यादिपर्वणिसंभवे १११ वैशं तं व्यतीतमतिक्रम्य राजा स्वमिव बांधवं
सभार्यः शोकदुःखार्तः पर्यदेव यदा तुरः ॥ पांडुरुवाच ॥ सतामपि कुले जाताः कर्मणा वत दुर्ग
तिः प्राप्नुवंत्य कृतात्मानः कामजालविमोहिताः ॥ शश्वद्धर्मात्मना जातो बाल एव पिता मम ॥ जीवितं तम
नु प्रापः कामात्मैवेति नः श्रुतं तस्य कामात्मनः ह्येवैराहः संयतवागृषिः ॥ कृष्णद्वैपायनः साहाद्रुगवान्मा
मजीजनत् ॥ तस्याद्यमसने बुद्धिः संजातेयं ममाधमा ॥ तत्कृत्स्नदेवैरनया नृगया परिधावतः ॥ मोहमे
व व्यवस्यामिवंधो हि व्यसने महत् ॥ सुवृत्तिमनुवर्तिष्येतामहं पितुरव्यया ॥ अतीव तपसात्मानं योजयि
ष्याम्यसंशयं ॥ तस्मादेको ह्येकाकी एकैकस्मिन्ननस्पतौ ॥ चरन्मैहं मुनिर्मुंडश्च रिष्याम्याश्रमानिमा
न ॥ पांशुना समवसन्नः शून्यागारकृतालयः ॥ वृद्धा मूलनिकेतो वा तत्कृतं सर्वप्रियाप्रियः ॥ न शोचन्न प्रहृष्य
श्च तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः ॥ निराशा निर्नमस्कारे निर्द्वंद्वे निःपरिग्रहः ॥ भवाप्यवहसत्किंचिन्न कुर्वन्नश्रुकुं
कचित् ॥ प्रसन्नवदनो नित्यं सर्वभूतहिते रतः ॥ जंगमा जंगमं सर्वमविहिंसंश्चतुर्विधं ॥ स्वासुप्रजास्विवस
दासमंप्राणभृतः प्रति ॥ एककालं चरन्मैहं कुलानि दशपंचवा ॥ असंभवे वामैह स्पृशन्न न शनान्यपि ॥

आ० प०
१८१

अल्पमल्पं च भुंजानः पूर्वीलामेन जातु चित्। अन्यानविरचरत्स्वाभादलामे सप्तपूरयन्। अलाभे यदिवाला
भे समदर्शी महातपाः। वास्यैकं तद्गतो वा कुंचंदने नैकमुह्यतः। नाकल्याणं न कल्याणं चित्रयन् भयो
स्तयोः। न जिजीविषुवर्किं चित्रमुमूर्षुवदाचरन्। मरणं जीवितं चैवं नाभिनंदन्न च द्विषन्। याः काश्चिज्जी
वताः शक्याः कर्तुं मभ्युदयक्रियाः। ताः सर्वाः समतिक्रम्य निमेषादिव्यवस्थितः। ता सुवाप्य न वस्था सु
त्यक्त सर्वे द्वियक्रियः। संपरित्यक्त धर्मार्थः सुनिर्लिप्तात्मकत्तमः। निर्मुक्तः सर्वपापेभ्यो व्यतीतः सर्व
बागुराः। नवशोकस्य चित्रिषु सधर्मा मातरिश्च नः। एतया सततं वृत्त्या चरन्नेवं प्रकाश्या। देहं संस्थाप्य
धिष्णामि निर्भयं मार्गमास्थितः। नाहं सुकृपणे मार्गे स्वदीर्यं हयशेविते। स्वधर्मात्सततो ये ते चरेयं वी
र्यवर्जितः। सत्कृतो सत्कृतो वापि यो न्यारुपणचक्षुषा। उपैति वृत्तिकामात्मा स शुनो वर्तते पथि वे
शम् एवमुक्ता सुदुःखार्तो निश्वासपरमो वृषः। अपेक्षमाणः कुंतीव मां प्रीतिव समभाषता। कौशल्या
विदुरः हृत्तारा जाव स हवंधुभिः। आर्या सप्तवती भीष्मस्ते च राजपुरोहिताः। ब्राह्मणाश्च महात्मानः सो
मपाः शंसितवृताः। यौ रवृक्षाश्च ये तत्र निवसंतस्मदाश्रयाः। प्रसाद्य सर्ववक्तव्याः पांडुः प्रव्रजितो वनी

१८१

निशम्यवचनं भर्तुर्चनवासेष्टात्मनः । तस्मै वचनं कृतीमाक्षीव समभाषतां । अन्येपि ह्यश्रमाः संति ये
शक्या भरतर्षभा । आवाभ्यां धर्मपत्नीभ्यां सह तद्भुतयो महता । शरीरस्यापि मोहाय स्वर्गं प्राप्य महाफलं ।
त्वमेव भविता भर्ता स्वर्गस्थोऽपि न संशयः । प्रणिधायेंद्रियग्रामं भर्तृलोकपरायणो । त्यक्त्वा कामसुखे ह्य
वांतस्माद्वो विपुलं तपः । यदि वा वां महाप्राज्ञस्तस्मै सित्वं विशंपते । अद्यैवावां प्रहास्यावो जीवितं नात्र संश
यः । पांडुरुवाच । यदि भवसितं ह्येतद्युवयो धर्मसंहितं । स्ववृत्तिमनुवर्तिष्येतामहं पितुरव्ययं । त
त्काग्राम्यसुखाहारं तप्यमानो महत्तपः । वल्कलीफलमूलाशीचरिष्यामि महावने । अग्नौ जुह्वेऽहं काला
लाबुभौकालाबुपस्पृशन् । कृशः परिमिताहारश्चीरवर्मजटाधरः । शीतवातातपसहः क्षुत्पिपासान
वेहकः । तपसा दुश्चरेणेदं शरीरमुपशेषयन् । एकां तशीली विमृशन् पक्वापक्वेन वर्तयन् । पितृदेवां
श्रवणेन वाग्निरद्भिश्च तर्पयन् । वानप्रस्थजनस्यापि दर्शनं कुलवासिनां । नाप्रियाणां चरिष्यामि किंपुन
र्ग्रामवासिनां । एवमारण्यशाखाणामुग्रमुग्रतरं विधिं । कांक्षमाणो हमास्थ्यास्पदे हस्यास्यासमायनात्
॥ वैशम् ॥ इत्येवमुक्त्वा भार्यते राजा कौरवनंदनः । ततश्चूडामणिं निष्क्रमे गदे कृतं उलानि च । वासां

आ०प०
१८२

सिचमहाहर्णिस्त्रीणामाभरणानिवाप्रदायसर्वविप्रेभ्यः पांडुः पुनरभाषत। गत्वानागपुरं वाच्यं पांडुः
प्रव्रजितो वनं। अर्थकामं मुखं चैव रतिं च परमात्मिकां। प्रतस्थे सर्वमुत्सृज्य सभार्यः कुरुनंदनः। ततस्त
स्यानुयाता रस्ते चैव परिचारकाः। श्रुत्वा भरतसिंहस्य विविधाः करुणागिरः। भीममार्त्तस्वरं कृत्वा हा
हेति परिबुक्कुशुः। उल्लसन्नुविमुचंतस्तं विह्वलयमहीपतिं। ययुर्नागपुरं तूर्णं सर्वमादाय तद्वचः। श्रुत्वा
तेभ्यस्ततः सर्वं यथावृत्तं महावने। धृतराष्ट्रो नरश्रेष्ठः पांडुमेवात्र शोचत। न शय्यासनभोगेषु रतिं विद
तिकर्हि चित्। आह शोकसमाविष्टस्तमेवार्थं विचिंतयन्। राजपुत्रस्तु कौरव्यपांडुर्मूलफलाशनः। ज
गामसहपत्नीभ्यां ततो नागशतं गिरिं। स्वैत्ररथमासाद्य कालकूटमतीत्य च। हिमवंतमतिक्रम्य प्रय
यो गंधमादनं। रक्षमाणो महाभूतैः सिद्धेश्वरमर्षिभिः। उवास समहाराजसमेषु विषमेषु च। इंद्रधु
मशरः प्राप्य हंसकूटमतीत्य च। शतशृंगे महाराजतापसः समपद्यत इत्यादिपर्वणि पांडुवरिते
॥ ११२ वैशम् तत्रापि तपसि श्रेष्ठे वर्त्तमानः सवीर्यवान्। सिद्धवारणसंघानां वभूव विप्रद
र्शनः। शुश्रूषुरनहंवादी संघतात्मा जितेंद्रियः। स्वर्गं गंतुं पराक्रांतः स्वेन वीर्येण भारत। केषां चिदभवद्वा

१८२

ताकेषां चिदभवत्सखाः। अथ यस्त्वं परैश्चैनं पुत्रवत्पर्यपालयन्। स तु कालेन महता प्राप्य निःकल्मषं त
पः। ब्रह्मर्षि सदृशः पांडुर्वभूव भरतर्षभ। अमावास्यां तु सहिता अथ यः शंसितव्रताः। ब्रह्माण्डं द्रष्टुं कामा
स्ते संप्रतस्थुर्महर्षयः। संप्रयाता नृषीन्द्र दृष्ट्वा पांडुर्वचनमब्रवीत्। भवंतः क्व गमिष्यति ब्रूत मे वदतां व
राः। अथ यः कुचुः। समवायो महानद्य ब्रह्मलोके महात्मनां। देवानां च अषीष्णं च पितॄणां च
महात्मनां। वयं तत्र गमिष्यामो द्रष्टुं कामाः स्वयं भुवं॥ वैशं ॥ स्वर्गपारंतितीर्थः स शतशृङ्गा
दुदञ्चुखः। प्रतस्थे स ह्यपत्नीभ्यामब्रुवस्तं च तापसाः। उपर्युपरि गच्छंतः शैलराजमुदञ्चुरवाः। दृष्ट्वं
तो गिरौ रम्ये दुर्गादृशा च ह्रुवयं। विमानशतसंवाधां गीतस्वरनिनादितां। आकाशभूमिं देवानां गंधर्वाणां
रसांतथा। उद्यानानि कुवेरस्य समानि विषमालिना। महानदी नितंबांश्च गहनानि रिरिगकरान्। संति नित्य
हिमादेशानि र्वृक्षमृगपक्षिणः। संति क्वचिन्महादर्प्यो दुर्गाः काश्चिद्दुरासदाः। नातिकामे तपहीयान् कु
त एवेतरे मृगाः। वायुरेको हि या तत्र सिद्धाश्च परमर्षयः। गच्छंत्यौ शैलराजैस्मिन्नराजपुत्रौ कथं त्विमे।
न सीदेतामदुःखार्हमागमो भरतर्षभ पांडुरुवाच अत्र जस्य महाभागानद्वारं परिचरते। स्वर्गं

आ०प०
१८३

नामितप्रोहमप्रजस्तुब्रवीमिदः॥पित्र्यादृणादनिर्मुक्तस्तेनतप्येतपोधनाः॥देहनाशोऽक्रवोनाशःपितृणा
मेवनिश्चयः॥अणैश्चतुर्भिःसंयुक्ताजायंतेमानवाभुवि॥पितृदेवर्षिमनुजैर्देयंतेभ्यश्चधर्मतः॥एतानितु
यथाकालंयोनवुध्यतिमानवः॥नतस्पलोकाःसंतीतिधर्मविद्भिःप्रतिष्ठितं॥यज्ञैस्तुदेवाःश्रीणातिस्वाध्या
यतपसामुनीन्॥पुत्रैःश्राद्धैःपितृंश्चापिआनृशंस्पेनमानवान्॥अधिदेवमनुष्याणांपरिमुक्तोस्मिध
र्मतः॥त्रयाणामितरेषांतुनाशआत्मनिनश्यति॥पित्र्यादृणादनिर्मुक्तइदानीमस्मितापसा॥इहतस्मा
त्प्रजाहेतोःप्रजायंतेनरोत्तमाः॥यथैवाहंपितुःक्षेत्रेजातस्तेनमहर्षिणा॥तथैवास्मिन्ममक्षेत्रेकथं वैसं
भवेत्प्रजाः अथयजुः अस्तिवैतवधर्मात्मविद्भ्यदेवोपसंश्रुभं॥अपत्यमनघंराजत्रयंदिमे
नचक्षुषा॥देवोद्दिष्टंनरव्याघ्रकर्मणोहोपयादया॥अक्लिष्टंफलमव्ययोविंदतेबुद्धिमान्नरः॥तस्मिन्नुदृष्टे
फलैराजत्रयप्रयत्नंकर्तुमर्हसि॥अपत्यंगुणसंपन्नंलब्धाश्रीतिकरंस्वसि वैशं तच्छ्रुत्वातापसवचः
पांडुश्चिंतापरोभवत्॥आत्मनोमृगशायेनज्ञानत्रुपहतांक्रियां॥सोब्रवीद्विजनेकुंतीधर्मपत्नीयशस्वि
नी॥अपत्योत्पादनेयत्नमापदित्वंसमर्थया॥अपत्यंनामलोकेषुप्रतिष्ठाधर्मसंहिताः॥इति कुंतीविदुषी

१८३

राः शाश्वतं धर्मवादिनः । इहं दत्तं तपस्तप्तं नियमश्च स्वनुष्ठितः । सर्वमेवानप्यस्य न पावनमिहोच्यते ।
सोहमेवं विदित्वैतत्प्रपश्यामि शुविस्मिते । अनपत्यः शुभाल्लोकात्र प्राप्स्यामीति चिन्तयन् । मृगाभिशा
पान्नष्टं मे स्मननं ह्यकृतात्मनः । नृशंसकारिणो भीरु यथैवोपहृतं पुरा । इमे वै बंधदायादाः षट्पुत्राध
र्मदर्शने । षडेवा बंधुदायादाः पुत्रास्तान् ह्येवमेवैव । स्वयं जातः प्रणीतश्च परिकीर्तश्च यः सुतः । यो न र्भव
श्च कानीनः स्वैरिण्यो यश्च जायते । दत्तः क्रीतः कृत्तिमश्च उपगच्छेत्स्वयं वयः । सहोढो ज्ञातिरेताश्च हीन
यो निधृतश्च यः । पूर्वपूर्वतमाभावे सत्वालिप्से तवै सुतं । उत्तमादेव रात्पुंसः कांक्षंते पुत्रमायदि । अपत्यं
धर्मफलदं श्रेष्ठं विंदति मानवाः । आत्मशुक्रादपि पृथगे मनुः स्वायं भुवो ब्रवीत् । तस्मात्प्रहेष्याम्यद्यत्वां ही
नः प्रजननात्स्वयं । सदृशां ह्येव सोवात्वं विद्म्यपत्यं यशस्विनी । शृणु कुंतिकथामेतां शरदं जयनीं प्रति । सा
वीर्यपत्नी गुरुण नियुक्ता पुत्रे जन्मनि । पुण्येन प्रयतास्नातानि शि कुंतित्वनुष्मथे । वरयित्वा द्विजं सिद्धं कुत्वा
पुंसवने नलं । कर्मण्यवसिते तस्मिन्साते नैव सहावसत् । तत्र त्रीरजनयामास दुर्जयादीन् महारथान् ।
तथा त्वमपि कल्पाणि ब्राह्मणात्रयसाधिकात् । मन्त्रियोगाद्यतद्विप्रमपत्योत्पादनं प्रति इत्यादि

आ०प०
१८४

पर्वणि संभवे ११२ वैशं एवमुक्तामहाराजकुंतीपांडुमभाषता। कुटूणाश्रुवभंवीरंतदाश्रु
मिपतिंपतिं। नमामर्हसि धर्मज्ञवक्तुमेवंकथंचन। धर्मपत्नीमभिरतांत्वयिराजीवलोचन। त्वमेवनुमह
वाहो मय्यपत्यानिभारता। वीरवीर्योपपन्नानि धर्मतो जनयिष्यसि। स्वर्गमनुजशार्दूलगच्छेयं सहिता त्व
या। अयत्पायवमो गच्छत्वमेव कुरु नंदन। न ह्यहं मनसाप्यन्यं गच्छेयं त्वदृतेनरं। त्वत्तः प्रतिविशिष्टश्रुको
न्योस्ति भुवि मानवः। इमां च तावद्धर्मात्मन्यौ राणी शृणु मे कथां। परिश्रुतां विशालाह्वकीर्तयिष्यामि या
महं। मुषिताश्च इति ख्यातो बभूव किल पार्थिवः। पुरा परमधर्मिष्ठः पूरोर्वशविवर्द्धनः। तस्मिंश्च यजमा
ने वै धर्मात्मनि महाभुजे। उपागमंस्ततो देवाः सेंद्रा देवर्षिभिः सह। अमाद्यर्दिंद्रः सोमेन दक्षिणाभिर्दिजा
तयः। मुषिताश्च स्मरान् जर्षेस्तते यज्ञे महात्मनः। देवा ब्रह्मर्षयश्चैव चक्रुः कर्मस्वयंतदा। मुषिताश्च स्ततो
राजत्रतिमर्त्तान् व्यरोचता। सर्वभूतान्यति यथा तपनः शिशिरासये। सविजित्य गृहीत्वा च नृपती राजसत्त
मः। प्राप्त्वा नुदीमान्याश्चात्पाद्वाक्षिणात्पानकालयत्। अश्वमेधे महायज्ञे मुषिताश्चः प्रतापवान्।
वभूव सहिराजेंद्रो दशनागवलोचितः। अप्यत्र गाथां गायंति ये पुराणविदो जनाः। मुषिताश्चैव यश

१८४

दृष्टमनुष्येन्द्रेकुतूहमाव्युषिताश्वःसमुद्रांतोविजित्येमांवसुंधरां।अपालयत्सर्ववर्ष्मन्पितापुत्रानि
बौरसान्।यजमानोमहायज्ञेब्राह्मणेभ्योऽधनंददौ।अनंतरत्नान्यादायसजहारमहाकृतम्।सुखाव
चवहन्सोमान्।सोमसंस्तुस्तानच।आसीत्काहीवतीचास्पभार्यापरमसंसता।भद्रानाममनुष्येन्द्रे
रूपेणासदृशीभुवि।कामयामासतुस्तौचपरस्परमितिश्रुतं।सतस्योकामसंपन्नोयद्दमणसमपद्य
त।तेनाचिरेणकालेनजगामास्मिवांशुमान्।तस्मिन्प्रेतेमनुष्येन्द्रेभार्यासमभृशदुःखिता।अपुत्रापु
रुषव्याधुविललापेतिनःश्रुतं।भद्रापरमदुःखार्तातन्निबोधजनाधिप भद्रोवाच नारीपरम
धर्मज्ञसर्वाभर्तुनिराकृता।पतिंविनाजीवतियानसाजीवतिदुःखिता।पतिंविनामृतंश्रेयोनार्याःहवि
यपुंगव।त्वद्गतिं गंतुमिच्छामिप्रसीदस्वनयस्वमां।त्वयाहीनाह्यणमपिनाहंजीवतुमुत्सहे।प्रसादंक्र
रुमेराजंनितस्तूर्त्सनयस्वमां।पृष्टतोनुगमिष्यामिसमेषुविषमेषुवात्वामहंनरशाईलगच्छंतमनिव
र्त्तितुं।आयेवानुगताराजस्ततंवशवर्त्तिनी।भविष्यामिनरव्याधुनित्यंप्रियहिते रता।अद्यप्रभृतिमा
राजन्कष्टाहृदयशोषणाः।आधयोभिभविष्यंतित्वामृतेपुष्करेह्यण।अभाग्ययामयाहूनंविपुक्ताः

श्री० प०
१८५

सहचारिणः। तेन मे विप्रयोगो यमुपपन्नस्त्वया सह। विप्रयुक्ता तु यापत्या मुहूर्त्तमपि ज्ञावति। दुःखं जी-
वति सा पापानरकस्येव पार्थिव। संयुक्ता विप्रयुक्ताश्च पूर्वदेहे कृता मया। तदिदं कर्मभिः पापैः पूर्वदेहेषु
संचितं। दुःखं मामनुसंप्राप्तं राजस्त्वविप्रयोगजं। अद्य प्रभृत्यहं राज्ञः कुशसंस्तरशायिनी। भविष्याम्यसु-
खाविष्ठा त्वदर्शनपरायणा। दर्शयस्व नरव्याघ्रशधिमामसुखाश्रितां। कृपणनाथ करुणं विलपंती न-
रेश्वर कुंत्युवाच एवं वदु विधंतस्यां विलपंती पुनः पुनः। तं शवं संपरिघ्रज्जवा किं लात्र हि ताव-
वीत्। उच्छिष्टभक्ष्यं ददानीह वरं तवा जनयिष्याम्यपत्या नित्यं चारुहासिनि। आत्मकीये वरारो-
हे शयनीये च तुर्दंशे। अष्टमी वो मनुस्नाता संविशेथा मया सह। एवमुक्ता तु सा देवी तथा वक्रैः पतिव्रता।
यथोक्तमेव तद्वाक्यं भद्रायुत्रार्थिना तदा। सा तेन सुषुवे देवी शवेन भरतर्षभा त्रीन्शाल्यांश्चतुरो भद्रा सु-
तान् भरतसत्तमा तथा त्वमपि मय्येवं मनसा भरतर्षभा शक्ते जनयितुं पुत्रांस्तपोयोगवत्ताश्चितः ॥
इत्यादि पर्वणि संभवे ११४ वैशं एवमुक्तस्तथा राजा तो देवी पुनरब्रवीत्। धर्मविद्धर्मसंयु-
क्तमिदं वचनमुत्तरं पांडुरुवाच एवमेतत्पुनराहुतिमुषिताश्च श्रुत्वा राहयथा त्वयोक्तं कल्या

१८५

लि सहासीदमरोपमः। अथत्विदं प्रवक्ष्यामि धर्मतत्त्वं निबोध मे। पुराणमृषिभिर्दृष्टं धर्मविद्भिर्महात्मभिः।
अनादृताः किल पुरास्त्रिय आसन्नानने। कामचारविहारिण्यः स्वतंत्राश्चारुहासिनि। तासां मुञ्चरमा
णानां कौमारत्सु भगवतीनां। नाधर्मो भूद्वारो हे सहिधर्मः पुराभवत्। तं वैवधर्मं यौ राणंतिर्यग्योनि।
गता प्रजाः। अधोऽप्यनुविधीयंते कामक्रोधविवर्जिताः। प्रमाणदृष्टो धर्मो यं पूज्यते च महर्षिभिः। उन्न
रेषु चरंभोरुक्रुष्वद्यापि पूज्यते। स्त्रीणामनुग्रहकरः सहिधर्मः सनातनः। अस्मिंस्तु लोके न चिरात्
र्यादेयं शुचिस्मितो स्थापिता येन यस्माच्च तन्मे विस्तरतः शृणु। बभूवो ह्यलको नाम महर्षिरिति नः श्रुतं।
श्वेतकेतुरिति ख्यातः पुत्रस्तस्याभवन्मुनिः। मर्यादेयं कृता तेन धर्म्यं वै श्वेतकेतुना। कौपात्कमलपत्र
हियदर्थं तन्निबोध मे। श्वेतकेतोः किल पुरा समक्षं मातरं पितुः। जग्राह द्वाह्नणः पाणौ गच्छावशतिवा
ब्रवीत्। अघि पुत्रस्ततः कोपं चकार मर्वचोदितः। मातरं तां तथा दृष्ट्वा नीयमानां बलादिवा क्रुद्धं तं तु
पिता दृष्ट्वा श्वेतकेतुमुवाच ह। माता तकोपं कार्षीस्त्वमेष धर्मः सनातेनः। अन्नादृता हि सर्वेषां वल्गु
नामंगनाभुवि। यथा गावः स्थिताः पार्थस्वेस्वे वर्से तथा प्रजाः। अघि पुत्रोऽथ तं धर्मं श्वेतकेतुर्न च दृ

आ० १०
१८६

मे। चकारैवमर्ष्यादामिमंस्त्रीपुंसयोर्भुवि। मानुषेषुमहाभागनचेवान्पेषुजंतुषु। तदाप्रभृतिमर्ष्या
दास्थितेयमिति नः श्रुतं। मुञ्चरंस्याः पतिं नार्यो अद्यप्रभृतिपातकं। श्रूणहृत्पासमंघोरं भविष्यत्य
मुखावहं। भार्येतथा मुञ्चरतः कोमारब्रह्मचारिणं। पतिव्रतामेतदेव भवितापातकं भुवि। यत्पानि
युक्तायाचैवपत्नीपुत्रार्थमेवचानकरिष्यति तस्याशुभविष्यति तदेव हि। इति तेन पुराभीरुमर्ष्यादा
स्थापितावलात्। उद्दालकस्य पुत्रेण धर्म्या वैश्वेत केतुना। सौदासेन चरंभोरुनियुक्ता पुत्रजन्मनि।
मदयंती जगामर्षिवसिष्ठमिति नः श्रुतं। तस्मात्प्रेमेव सा पुत्रमस्मकं नाम भाविनी। भार्या कल्माष
पादस्पभर्तुः प्रियविकार्यया। अस्माकमपिते जन्मविदितं कमलेक्षणे। कृष्णद्वैपायनाद्भीरुकु
णवंशवृद्धये। अतएतानि सर्वाणि कारणानि समीक्ष्य वै। ममैतद्वचनं धर्मं कर्तुमर्हस्यनिर्दिष्टं।
सीतावृत्तौ राजपुत्रिस्त्रियाभर्ता पतिव्रतो। नातिवर्तव्य इत्येवं धर्मं धर्मविदो विदुः। शेषेष्वन्येषु काले
षु स्वातंत्र्यं स्त्री किलाहति। धर्ममेवं जनाः संतः पुराणं परिचक्षते। भर्ता भार्यै राजपुत्रि धर्मं वाधर्म्यं
मेव वा। यद्गुणात्तत्रथा कार्यमिति वेदविदो विदुः। विशेषतः पुत्रगृहीहीनः प्रजननात्त्वया यथा

१८६

हमनवद्यांगिपुत्रदर्शनलालसः। तथारक्तांगुलितलः पद्मपत्रनिभः शुभो प्रसादार्थं मया ते यं शिर
स्पृश्यतो जलिः। मन्त्रियोगात्सुकेशं ते द्विनीते तयसाधिकान् पुत्रान्गुणसमायुक्ता नुत्पादयिषुम
हंसि। त्वत्कृते हं दृष्टुमिच्छामि गच्छेयं पुत्रिणां गतिं वैशं एवमुक्ता ततः कुंती पांडुं परपुरं जयं प्र
त्युवाच वरारोह भर्तुः प्रियहिते रता। पितृवैश्वमन्यहं बालानि युक्तातिथिपूजने। उग्रं पर्यचरंतत्र ब्राह्मणं
शंसितव्रतं। निगूढनिश्चयं धर्मयंतं दुर्वाससं विदुः। तमहं शंसितात्मानं सर्वयत्नैरतोषयं। समेभिवा
रसंयुक्तमाचष्टु भगवाच्चरं। मंत्रं त्विमंच मे प्रादादब्रवीच्चैव मामिदं। यं यं देवं त्वमेतेन मंत्रेण बाहयि
ष्यसि। अकामो वासकामो वा वशं ते समुपेक्ष्यति। तस्य तस्य प्रसादात्ते राज्ञि पुत्रो भविष्यति। इत्युक्ता हं
तदा तेन पितृवैश्वमनिभारता। ब्राह्मणस्य वचस्तथ्यं तस्मै कालो यमागतः। अनुज्ञाता त्वया देवमाकुर्येय
महं नृपातेन मंत्रेण राजर्षे यथास्मिन्नो प्रजाहिता। आवाहयामि कं देवं ब्रूहि स तव तो वरा। त्वत्तो नुज्ञा प्रती
क्षां मां विद्वस्मिन्कर्मणि स्थितां पांडुरुवाच अद्यैव त्वं वरारोहे प्रयतस्व यथाविधि। धर्ममावा
हय शुभे सहिलोकेषु पुण्यभाक्। अधर्मेण न नो धर्मः संयुज्येत कथंचन। लोकश्चायं वरारोहे धर्मे यमि

प्रा० प०
१८७

तिमन्यते। धार्मिकश्च कुरुणं स भविष्यति न संशयः। धर्मेण चापि दत्तस्य नाधर्मे रस्यते मनः। तस्या धर्मपुरस्कृत्य
नियतात्वं शुचिस्मिते। उपचाराभिचाराभ्यां धर्ममावाहयस्व वै वैशं सातथोक्ता तथेत्युक्ता ते
न भर्तृवरांगना। अभिवाद्या भ्यनुज्ञाता प्रदक्षिणमवर्त्तत इत्यादि पर्वणि संभवे ११५ वैशं
संवत्सरधृते गर्भे गंधार्प्य जनमेजया। आकृयामास वै कुंती गर्भार्थे धर्मममृतं। सा बलित्वरिता देवी धृ
मी योपजहार ह। जजाप विधिवज्जप्य दत्तं दुर्वाससापुरा। आजगाम ततो देवी धर्मी मंत्रवत्नाक्षतः। विमाने
सूर्यसंकाशे कुंती यत्र जयस्थिता। विहसतांततो ब्रूयात्कुंति किं ते ददाम्यहं। सा तं विहस्य मानापि पुत्रं देव
व्रवीदिदं। संयुक्ता सा हि धर्मेण योगमूर्तिधरेण ह। लेभे पुत्रं वरारोह सर्वप्राणभृते हितं। ऐंद्रवंदसमायु
क्ते मुरुर्त्तं भिजितेष्टमे। दिवामध्यगते सूर्ये तिथौ पुण्ये ति पूजिते। समृद्धयश्च संकुंती सुषावप्रवरं सुतं। जा
तमात्रे सुते तस्मिन्वा गुवावा शरीरिणी। एष धर्मभृतो श्रेष्ठो भविष्यति नरोत्तमः। विक्रातः सत्यवाक् चैव राजा १८७
दृष्ट्या भविष्यति। युधिष्ठिर इति ख्यातः पांडोः प्रथमजः सुतः। न विताप्रथितो राजा त्रिषु लोकेषु विश्रुतः।
यश्चासाते जसा चैव रत्नेन च समधितः। धार्मिकं तं सुतं लब्ध्वा पांडुस्तां पुनरब्रवीत्। प्राहुः दत्तं वत्स ज्ये

६
सुंवलज्जे सुंमुते^६ ए। ततस्तथोक्ताभर्त्री तुवायुमेवाजु हावसा। ततस्तामागतोवायुर्मृगा रूढो महाव
लः। किंते कृतिददाम्यद्यद्वृहियते हृदि स्थितं। सा सलज्जा विहस्या ह पुत्रं देहि सुरे तम। वलवत्रं महाक
यं सर्वदर्पप्रभं जनं। तस्माज्जहे महाबाहुभीमो भीमपराक्रमः। तमप्यतिवलं जातं वागुवाचा शरी
णि। सर्वेषां वलिनां श्रेष्ठो जातो यमिति भारता। इदमत्यद्भुतं चासीज्जातमात्रे वृकोदरे। यदंकात्प
तितो मातुः शिलागात्रैर्व्यवृत्तं यत्र। कृती व्याघ्रभयो द्विग्रासे ह सोत्पतिता किला नात्र बुध्यत संसुत्र
मुत्संगे स्वे वृकोदरं। ततः सवज्रसंघातः कुमारो न्यपतद्दिरौ। पतता तेन शतधा शिलागात्रैर्विवृत्तिता
तां शिलां वृत्तितां दृष्ट्वा पांडुर्विस्मयमागतः। यस्मिन्नहनि भीमस्तु जहे भरत सत्रमा दुर्योधनो पितत्रै
व प्रजहे वसुधाधिपा जाते वृकोदरे पांडुरिदं वचनमब्रवीत्। कथं तु मे वरः पुत्रो लोकश्रेष्ठो भवेदिति
दैवे पुरुषकारे च लोकोयं सुप्रतिष्ठितः। तत्र दैवं तु विधिना कालयुक्तेन लभ्यते। इंदो हिराजा देवानां प्र
धान इति नः श्रुतं। अग्रमेव वलोत्साहो वीर्यवानमित्युतिः। तंतोषयित्वा तपसा पुत्रं लप्सेम हावले।
यदास्पतिसमे पुत्रं सवरीयान् भविष्यति। कर्मणामनसा वाचा तस्मात्तप्सेम ह तपः। ततः पांडुर्महा

श्र० ५०
१८८

रजोमंत्रयित्वा महर्षिभिः। दिदेश कुंत्याः कौरव्यो ब्रूतं सांवत्सरं शुभं। आत्मना च महाबाहुरेकपादस्थितो
भवत्। उग्रं सतप आस्था यय रमेण समाधिना। आरिराधधिषुर्देवं त्रिदशनां तमीश्वरं। सूर्येण सह ध
र्मात्मा पर्यतप्यत भारता। तंतु कालेन महाता वासवः प्रत्यपद्यत शक्र उवाच पुत्रं तव प्रदास्यामि
त्रिषु लोकेषु विश्रुतं। ब्रह्मणो गवां चैव मुहदा चार्थसाधकं। दुर्हदां शोकजननं सर्वबोधवनेंदनं।
मुतं ते ग्रं प्रदास्यामि सर्वा मित्रविनाशनं। इत्युक्तः कौरवो राजा वासवेन महात्मना। उवाच कुंतो ध
र्मात्मा देवराज वचः स्मरन्। उदर्कस्तव कल्याणितुष्टो देवगणेश्वरः। दातुमिच्छति ते पुत्रं यथा संकल्पि
तं त्वया। अतिमानुषकर्मणं यशस्विनमरिंदमं। नीतिमंतं महात्मानमादित्यसमतेजसं। दुराधर्व कि
यावत्तमतीवा ह्रुतदर्शनं। पुत्रं जनय सुश्रोणिधामहन्त्रियतेजसो। लब्धः प्रसादो देवेन्द्रो ज्ञात्तमाह्वयशुचिः
स्मिते वेशे एव मुक्ताततः शक्रमाजुहावय शस्विनी। अथाजगाम देवेन्द्रो जनयामास चार्जुनं।
जातमात्रे कुमारे तु वायुवाचा शरीरिणि। महागंभीरनिर्घोषानभोनादयतीतदा। शृण्वतां सर्वभूता
नां तेषां चाश्रमवासिनां। कुंती माभाष्य विस्पष्टमुवाचे दं शुचिस्मितां। कार्तवीर्यसमः कुंतिशिवतुल्य

१८८

पराक्रमः। एष शक्र इवाजयो यशस्ते प्रथमिष्यति। अदित्या विष्णुना प्रीतिर्यथा भूदमिर्वर्द्धिता। तथा
विष्णुसमः प्रातिवर्द्धयिष्यति तेर्जुनः। एष मद्रावृशे कृत्वा कुतूँश्च सहसोमकैः। चेदिकाशिकतूषांश्च क
रुतुं वहीष्यति। एतस्य भुजवीर्येण खांडवे हव्यवाहनः। मेदसा सर्वभूतानां तृप्तिं यास्यति वैपरां। ग्रा
मणांश्च महीपालाने षजित्वा महाबलः। भ्रातृभिः सहितो वीरस्त्रीन्मेधानां हरिष्यति। जामदग्न्यसमः कुं
तिविष्णुतुल्यपराक्रमः। एष वीर्यवतां श्रेष्ठो भविष्यति महायशः। एष युद्धे महादेवं तोषयिष्यति शंक
रं। अस्त्रिणां श्रुयंतं नाम तस्मात्तुष्टादवाप्स्यति। निवातकवचानामदैत्या विबुधविद्धिषः। शक्राज्ञायाम
हावाकुस्तावृद्धिष्यति ते सुतः। तथा दिव्यानि चास्त्राणि निखिलेनाहरिष्यति। विघ्नघ्नांश्चियं चायमाह
र्ता पुरुषर्षभः। एता मसद्भुतां वाचं कुंतीशुश्रावसूतके। वाचमुच्चारितामुच्चैस्तां निशम्य तपस्विनां। वभू
व परमो हर्षः शतशृंगनिवासिनां। तथा देवनिकायानां सेंद्राणां च दिवौकसां। आकाशे दुंदुभीनां च व
भवतु मुलस्वनः। उदतिष्ठन्महाघोषः पुष्पवृष्टिभिरावृतः। समवेत्य च देवानां गणाः पार्थमपूजयन्॥
कादवेद्या वै न ते या गंधर्वाप्सरसस्तथा। प्रजानां पतयः सर्वे सप्त चैव महर्षयः॥ भरद्वाजः कश्यपो

श्री० १००
१८८

गोतमश्च विश्वामित्रो जमदग्निर्वसिष्ठः। यश्चोदितो भास्करेभूत्पुनश्चे सोम्यत्राविर्भगवानाजगाम॥ मरीचि
रंगिराश्चैव पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः। दक्षः प्रजापतिश्चैव गंधर्वाप्सरसस्तथा। दिव्यमात्म्यं वरधराः सर्वलं
कारभूषिताः। उपगायंति वीभत्सुं नृत्पंतेप्सरसांगणाः। तथा महर्षयश्चापि जेयुस्तत्र समंततः। गं
धर्वैः सहितः श्रीमान्प्रागायतचतुर्वुरुं४। भीमसेनो ग्रसेनो च ऊर्णयुरनघस्तथा। गोपतिर्धृत राष्ट्र
श्च सूर्यवर्चोस्तथा ह्यमः युगपस्तृणपः कार्त्स्निनंदिश्चित्ररथस्तथा। त्रयोदशः शालिधिराः यज्ञन्यश्च
त्रयोदश। कलिः पंचदशश्चैव नारदश्च त्रयोदशः। शत्वारुहत्वारुहकः करालश्च महामनाः। वृक्षिचा
री वक्रगुणः सुवर्त्मश्चेति विश्रुतः। विश्वावसुर्भुमन्पुश्च सुचंद्रश्च शरुस्तथा। गीतमाधुर्यसंपन्नौ विख्या
तौ च हहाकुरु। इत्येते देवगंधर्वाजगुस्तत्र नराधिपानथैवाप्सरसो दृष्टाः सर्वलंकारभूषिताः। नृत्तुर्वै
महाभागा जगुश्चायतलोचनाः। म्रद्वानानवद्याचगुणामुख्या गुणावरा। अदिका च तथा सोमामिश्र
केशीत्वं वुषा। मरीचिः शुचिका चैव विद्वत्पत्नी तिलोत्तमा। अंबिका लक्ष्मणा देमा देवी रंभा मनोरमा। अ
सिता च सुवाकृश्च सुप्रिया च वधुस्तथा। पुंडरीका सुगंधा च सुरथा च प्रमाथिनी। काम्पा सारद्वती चैव न

१८८

नृनुस्तत्रसंघशः।मेनकासहजन्माचकर्मिकापुंजिकस्थला।मनुस्मृताहताचीचविश्वाचीपूर्वचित्पि
उक्षोचेतिचविख्याताप्रसौचेतिचतादश।उर्वश्रेकादशीतासांजगुश्चायतलोचनाः।धातार्यमाचमित्रश्च
वरुणेशोभगस्तथा।इंदोविवस्वान्यूषाचत्वष्टाचसवितातथा।पर्जन्यश्चैवविष्णुश्चादित्याद्वादशस्मृ
ताः।महिमानं पांडवस्यवर्द्धयंतो वरेस्थिताः।शृगम्याधश्चसर्पश्चनिमतिश्चमहायशाः।अजैकपादहिवृ
ध्वाः पिनाकीचपरत्रपः।दहनोद्येश्वरश्चैवकपालीचविशंपते।स्थाणुर्भगश्चभगवानुदास्तत्रावतस्थि
रे।अश्विनौवसवश्चाष्टौमरुतश्चमहावलाः।विश्वेदेवास्तथासाध्यास्तत्रासन्न्यरिसंस्थिताः।कर्कोट
कोथसर्पश्चवासुकिश्चभुजंगमः।कछपश्चापकुंडश्चतदकश्चमहोरगः।आयपुस्तपसायुक्तामहाको
धामहावनाः।एतेचान्येचवरुवस्तत्रनागावस्थिताः।तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्चगरुडश्चासितध्वजः।अरुण
श्चारुणिश्चैववैनतेयावस्थिताः।तांश्चदेवगणान्सर्वंस्त्रपःसिद्धामहर्षयः।विमानगिर्यग्रगतावृट्
श्रुर्नेतरेजनाः।तदृष्ट्वामहदाश्चर्यंविस्मितामुनिसत्तमाः।अधिकांस्मृततःप्रातिमवर्तन्त्यां डवान्यति।
पांडुस्तुपुनरेवैनांपुत्रलोभान्महायशाः।वक्तुमैच्छद्मपत्नीकुंतीत्वेनमथाब्रवीत्।नातश्चतुर्थप्रसवमा

श्रा० प०
१८०

पत्न्यपिवदंत्युता। अतः परं स्वैरिणा स्यादंधकरी पंचमे भवेत्। सत्वं विद्वान्धर्ममिममधिगम्य कथं तु मां। अ
पत्यार्थं समुक्कम्य प्रमादादिव भाषसे। इत्यादि पर्वणि पांडुवोत्पत्तौ ११६ वैशम्प कृती पुत्रे
पुजाते बुधतराष्ट्रात्मजेषु च। मद्राज सुता पांडुरहो वचनमब्रवीत्। न मे स्ति त्वयि संतापो विगुणेऽपि परं तपा
नावरत्वे वरार्हयाः स्त्रित्वा वानघनित्यदा। गांधार्योश्चैव नृपते जातं पुत्रशतं तथा। श्रुत्वा न मे तथा दुःखमभ
वत्कुरु नंदन। इदं तु मे मरुदुःखं तुल्यतायामपुत्रता। दिष्ट्या त्विदानीं भर्तुर्मे कृत्यामप्यस्ति संततिः। यदि त्व
मप्यसंतानं कुंतिराज सुतो मयि। कुर्यादनुग्रहो मे स्यात्तव चापि हितं भवेत्। संस्तोभो हि सपत्नीत्वा हतुं कुं
तिसुतां प्रति। यदि तु त्वं प्रसन्नो मे स्वयमेनां प्रचोदय पांडुरुवाच समाप्येष सदा मदि हृद्यर्थः परि
वर्तते। न तु त्वां प्रसहे वक्तुं मिष्टानिष्टविवक्षया। तव त्विदं मतं मत्वा प्रयतिष्याम तः परं। ममेध्रवं मयो १८०
क्ता सा वचनं प्रतिपत्स्यसे वैशं ततः कुंती पुनः पांडुर्विवेक इदमब्रवीत्। कुलस्य मम संतानं
लोकस्य च कुरु प्रियं। मम चापि दुःशास्य पूर्वेषां मे वभाविनां मत्प्रिया र्थं विवक्ष्याणि कुरु कल्याणमुत्तमं।
यशसो र्थाय चैव त्वं कुरु कर्म सुदुष्करं। प्राप्याधिपत्यमिदं यज्ञैरिष्टं यशो र्थिना। तथा मंत्रविदो विज्ञास्त

पस्तप्रासुदुकरांगुत्तनमुपगच्छति यशसोर्थाय भाविनि । तथाराजर्षयः सर्वे ब्राह्मणाश्च तपोधना च
कुरुवावचकर्मयशसोर्थाय दुकरं । सात्त्वमादींश्च वेनेव तारये नाम निन्दिते । अपत्यसंविभागेन परं
कीर्तिमवाप्नुहि । एवमुक्ता ब्रवीन्मादीं सकृद्विन्नयदैवतं । तस्मात्ते भविता यत्नमनुत्पमसंशयं । ततो मा
दीं विचार्यैवं जगाम मनसा श्विनौ । तावागम्य सुतो तस्यां जनयामास तुर्यमौ । न कुलं सह देवं च रूपेणा
प्रतिमौ भुवि । तथैव तावपि यमौ वायुवावाशरीरिणी । सत्वरूपगुणोपेतौ भवतोऽप्यश्विनाविति । भासते स्त
जसात्यर्थं द्विपदविणसंपदा । नामानि च किरैतेषां शतशृंगनिवासिनः । भक्त्या च कर्मणा चैव तथा शी
र्षिर्विशोपते । ज्येष्ठं युधिष्ठिरं तेवं भीमसेनं तिमिधर्मं । अर्जुनं तिरतीयं वकुंतीपुत्रां च कल्पयत् । पूर्वजं न
कुले तेवं सह देवेति चापरं । मादीपुत्रावकथयंस्ते विप्राः प्रातमानसाः । अनुसंवत्सरं जाता अपिते कुरु
सत्तमाः । पांडुपुत्राव्यराजं तयं च संवत्सराश्च । महासत्त्वामहावीर्यामहाबलपराक्रमाः । पांडुर्दृष्ट्वा सुतांस्तं
स्तु देवतृपान्महोजसः । सुदं परमिकां लेनेन नंदचनराधियः । अघीणा मपि सर्वेषां शतशृंगनिवासिनो ।
प्रियावभ्रवुस्तासां च तथैव मुनियोषिताः । कुंती मथ पुनः पांडुर्मादुर्यं समवोद यत् । तमुवाच पृथ्वाराज

आ०५०
१८१

नूरहस्युक्तास्तदासती॥ उक्तासकृद्वृद्धमेवालेभेतेनास्मि वंचिता॥ विनेम्यस्यां परिभवात्कुस्त्रीणां गतिरीदृ
शी॥ नाज्ञासिषमहंमूढाहं द्रुक्कानेफलद्वयं॥ तस्मान्नाहंनियोक्तव्यात्वयेषोक्तदरोममा एवंपांडोः सुतापं
चदेवदत्तामहावलाः॥ संभूताः कीर्तिमंतश्च कुरुवंशविवर्धनाः॥ शुभलक्षणसंपन्नाः सोमवत्प्रियदर्श
नाः॥ सिंहदंष्ट्रा महेष्वासाः सिंहविक्रान्तगामिनः॥ सिंहोरस्काः सिंहसत्वाः सिंहास्याः सिंहविक्रमाः॥ सिंह
ग्रीवामनुष्यं द्वावृधुर्देवविक्रमाः॥ विवर्धमानास्तेतत्र पुण्ये हेमवते गिरौ॥ विस्मयं जनयामासुर्म
हर्षीणां समेयुषां॥ तेचपंचशतंचैव कुरुवंशविवर्धनाः॥ सर्वेवृधुरत्नेन कालेनाप्स्विदनीरजाः॥
इत्यादिपर्वणिसंभवे ११७ वैशं दर्शनीयांस्ततः पुत्रान्याहुः पंचमहावने॥ ताम्रशपन्यवर्तरे
मेखवाहुचलमाश्रितः॥ सुपुष्पितवने काले कदाचिन्मधुमाधवाभूतसंमोहने राजा सभार्यो व्यचरेद्वनं॥ १८१
पालाशैस्तिलकैश्चूतैश्चंपकैः पारिभद्रकैः॥ अन्यैश्च वक्रभिर्दृष्टैः फलपुष्पसमृद्धिभिः॥ जलस्थानैश्च वि
विधैः पद्मिनीभिश्च शोभितं॥ पांडोर्वनंतत्संप्रेक्ष्य प्रजज्ञे हृदि मन्मथः॥ प्रहृष्टमनस्तत्र विचरंतं यथाम
रं॥ तमाद्यनुजगामैकावसनं विश्रुतीशुभं॥ समीक्षमाणः सनुता वयस्थां तनुवाससं॥ तस्य कामः प्रवृत्त

तेगहनेगिरिवोदतगरहस्येकांतुतांदष्टराजाराजीवलोचनां। नशशकनियंतुंतंकार्मकामवशीकृतः
। ततएनांवलाडाजानिजग्राहरहोगतां। वार्यमाणस्तथादेवाविस्फुरंत्पायथावलं। सतुकामपरीता
त्मातंशापंनावबुधत। माडीमैथुनधर्मेणसोच्चगच्छलादिव। जावितांतायकौरव्यमन्मथस्यवशंगतः
। शायजंमयमुत्सृज्यविधिनासंप्रबोदितः। तस्यकामात्मनोबुद्धिःसाक्षात्कालेनमोहिता। संप्रमथ्येदिय
ग्रामंप्रनष्टासहचेतसा। सतयासहसंगम्यभार्ययाकुरुनेदनः। पांडुःपरमधर्मात्मायुयुजेकालध
र्मिणा। ततोमाडीसमालिंघराजानंगेतचेतसां। मुमोवदुःखजंशदं पुनःपुनरतीवह। सहपुत्रैस्ततः
कुंतीमाडीपुत्रौचपांडवौ। आजग्मुःसहितास्तत्रयत्रराजातथागतः। ततोमाडूववीडाजन्मार्त्ताकुंती
मिदंबवः। एकैवत्वमिहागच्छतिष्ठेत्त्वत्रैवदारकाः। तच्छ्रुत्वावचनंतस्मास्तत्रैवाधायदारकान्। हताह
मिति विकुश्लसहसैवाजगामसा। दष्टुपांडुंचमाडीचशयानौधरणीतले। कुंतीशोकपरीतांगीविल
लापसुदुःखिता। रक्षमाणोमयानित्यदीरःसततमात्मवान्। कथंत्वामत्यतिक्रान्तःशायंजानन्ननौक
सः। ननुनामत्वयामादिरहितव्योजनाधियः। साकथंलोभितव्रतीविजनेत्वंनराधिपं। कथंदीनस्प

आ० ५०
१८२

सततं त्वामासाद्य रहोगतो। तं विचिंतयतः शयं प्रहर्षः समजायत। धन्या त्वमसि वाङ्मयि किमत्रोभा
ग्यतरातथा। दृष्टवत्समसि यद्वक्तुं प्रहृष्टस्य महीयतेः॥ माञ्जुवाच ॥ विलप्य त्वामया देवि वा
र्यमाणेन चासकृत्। आत्मानं वारितो नेन सत्यं दिष्टं विकीर्षुणा कुंतुवाच अहं ज्येष्ठा धर्म
पत्नी ज्येष्ठं धर्मफलं ममा। अवश्यं भाविनोऽभावात्मा मां मादिनिवर्तय। अत्रिष्यामि ह भर्तारम हं प्रेत
वशंगतं। उतिष्ठ त्वं विसृज्ये नमिमान्पालय दारकान् माञ्जुवाच अहमेवानुयास्यामि भर्तार
मपत्न्या यिनं। न हितं प्राप्तिं कामानां ज्येष्ठामामनुमन्यतां। मां चोभिगम्य हीणोऽयं कामाद्भूत सत्तमः।
तमुच्छिंक्षामस्य कामं कथं तु यमसादने। न वाप्यहं वर्तयंतां निर्विशेषं सुतेषु ते। वृत्तिमार्गं च रिष्यामि स्थ
शेदेन स्तथा च मां। तस्मान्ने सुतयोः कुंतिवर्तितव्यं स्वपुत्रवत्। मां च कामयमानोऽयं राजा प्रेतवशंगतः
। राज्ञः शरीरेण सह ममापीदं कलेवरं दग्धव्यं सुप्रतिष्ठन्नमेतदार्थं प्रियं कुरु। दारकेऽद्य प्रमत्ता च
भवेत्थाश्च हिता ममा। अतो न्यत्र प्रपश्यामि संदेष्टव्यं हि किंच न। इत्पुत्का तं चितामि स्थं धर्मपत्नी नर
र्षभं। मद्राजसुता तूष्णमन्त्रा रोहदशस्विनी इत्यादि पर्वणि संभवे १८ वैशम् ॥

१८२

पांडोरुपरमंदृष्टादेवकल्पा महर्षयः। ततो मंत्रविदः सर्वे मंत्रां चक्रिरे मिथः तापसाञ्जुः ॥
हित्वा राज्ञं च राष्ट्रं च समहत्तामहायशः। अस्मिं स्थाने तपस्तप्त्वा तापसान् शरणं गतः। स ज्ञातमा
त्रां पुत्रांश्च दारांश्च भवतामिह। प्रादा योपनिधिं राजा पांडुः स्वर्गमितो गतः। तस्ये मानात्मजा द्रुहं भा
र्या च सुमहात्मनः। स्वराष्ट्रं गृह्य गच्छामो धर्म एष हि नः स्मृतः वैशं ते परस्परमा मंत्रं देवक
ल्पा महर्षयः। पांडो पुत्रान् पुरस्कृत्य नगरं नागसाक्ष्यम्। उदारमनसः सिद्धागमने चक्रिरे मनः। भी
ष्माय पांडवाद्या तु धृतराष्ट्राय चैव ह। तस्मिन्नेव क्षणे सर्वे तानादाय प्रतस्थिरे। पांडो दीरांश्च पुत्रां
श्च शरीरे ते च तापसाः। सुखिनी सा पुरा भूत्वा सततं पुत्रवत्सला। प्रपन्ना दीर्घमध्वानं संहिंसं तद
मन्यता। सा त्वदीर्घेन कालेन संप्राप्ता ऋजुजंगला। वर्द्धमानपुरदारमा ससाद यशस्विनी। द्वारिणं
तापसाञ्जुं राजानं च प्रकाशयाते न गत्वा क्षणे नैव सभायां विनिवेदिताः। तं वारण्य सहस्राणामु
नीनामागमंतदा। श्रुत्वानागपुरे दृष्ट्वा विस्मयः समपद्यता। मुहूर्तो दित आदिते सर्वे बालपुरस्कृ
ताः। सदारस्तापसान् द्रष्टुं निर्ययुः पुरवासिनः। स्त्रा संघाः हव संघाश्च यान संघं समास्थिताः। ब्रा

श्रा० प०
१८३

ह्रल्लोः सह निर्जगुर्ब्रह्मणानां च योषितः । तथा विट् शूद्रसंघानां महाभ्यतिकरो भवत् । न कश्चिदक
रो दीर्घो मभवन्धर्मबुद्धयः । तथा भीष्मः शान्तनवः सोमदत्तो यवाक्लिकः । प्रज्ञावत्सु शराजर्षिः ह
तावविदुरः स्वयं । सावसत्पवती देवी कौशल्या च यशस्विनी । राजद्वारेः परिवृता गांधारी चापि निर्य
यौ । धृतराष्ट्रस्य दायादादुर्योधनपुरोगमाः । भूषिता भूषणे श्रित्रैः शतसंख्या विनिर्ययुः । तान्म
हर्षिगणा वृष्ट्वा शिरोभिरभिवाधवा । उपोष विविश्रुः सर्वे कौरवाः सपुरोहिताः । तथैव शिरसाभूमा
वभिवाधप्रणम्यवा । उपोष विविश्रुः सर्वे पौरजानपदाश्रयिता मकू मभिज्ञाय जनौघं सर्वशस्त
दा । पूजयित्वा यथा न्यायं पाद्येनार्घ्येण च प्रभो । भीष्मो राज्यं चराष्ट्रं च महर्षिभ्यो न्यवेदयेत् । तेषाम
यो वृद्धतमः प्रसुह्य यजराजिनी । ऋषीणां मतमाज्ञाय महर्षिरिदमब्रवीत् । यः स कौरव्यदायादः
पांडुर्नाम नृराधियः । कामभोगान्परित्यज्य शतशृंगमितो गतः । ब्रह्मचर्यं व्रतस्थस्य तस्य दिव्येन
हेतुना । साहाधर्मो दयं पुत्रस्तत्र जातो युधिष्ठिरः । तथैव नं वलिना श्रेष्ठं तस्य राज्ञो महात्मनः । मात
रिश्वा ददौ पुत्रं भीमं नाम महाबलं । पुरुहता दयं जहे कृत्वा सत्यपराक्रमः । यस्य कीर्तिर्महेश्वा

१८३

सान्सर्वानभिभविष्यति। यौतुमादीमहेष्वासावस्ततपुरुषोत्तमौ। अश्विभ्यां पुरुषव्याघ्राविमौ ताव
पिपश्यता चरता धर्मनित्येन वनवासं यशस्विना। नष्टः पैतामहो वंशः पांडुना पुनरुद्धतः। पुत्राणां
जन्मवृद्धिं च वैदिका ध्यायन्नानि च। पश्यतः संततिं पांडोः परां प्राप्तिमवाप्स्यथ। वर्तमानः सतां वृत्तेषु त्र
लाभमवाप्स्यच। पितृलोकं गतः पांडुरितः सप्तदशे हनि। तं वितागतमाज्ञाय वैश्वानरमुखे कुतः। प्रवि
ष्ट्वा पावकं माद्री हित्वा जीवितमात्मनः। सागता सह ते नैव पतितो क मनुव्रता। तस्यास्तस्य वयत्का
र्यं क्रियतां तदनंतरं। इमे तयोः शरीरे द्वे पुत्राश्चेमेतयोर्वराः। क्रियाभिरनुगृह्यतां सह मात्रा परं
तपाः। श्रेतकार्यं निवृत्ते तु पितृमेधं महायशः। त्वभतां सर्वधर्मज्ञः पांडुः कुरुकुलोद्भवः। वैश्व
म् एवमुक्त्वा कुरुसर्वांश्च कुरुणामेव पश्यतां। क्षणेनांतर्हिताः सर्वे तापसा गुह्यकैः सह। गंधर्व
नगराकारं तथैवांतर्हितं पुनः॥ सधिसिद्धगणं दृष्ट्वा विस्मयं ते परं ययुः। इत्यादिपर्वणि सैभवे
११८ धृतराष्ट्र उ पांडोर्विदुरसर्वाणि श्रेतकार्याणि कारय। राजवद्वाजसिंहस्य माद्याश्चैव
विशेषतः। पशून्वासांसिरत्नानि धनानि विविधानि च। पांडोः प्रयत्नमाद्याश्च येभ्यो यावच्च वांछितं तस्य

आ०प०
१८४

प्राचकुंतीसत्कारं कुर्यान्माशास्तथा कुरु। यथा नवायुर्नोदित्यः पश्येतांतां सुसंवृतां। न शोभ्यः पां
दुरनघः प्रशस्यः सनराधियः। यस्य पंचसुता वीरा जाताः सुरसुतो यमाः वैशम् विदुरस्तं
तैश्चेत्युक्ता भीष्मेण सहभारता। पांडुसंस्कारयामास देशे परमयुजिते। ततस्तु नगरात्तूर्णमाज्यगंध
पुरस्कृताः। निहताः पावकादीनाः पांडोराजं पुरोहितैः। अथैनमात्रैः पुष्पैर्गंधैश्च विविधैर्वरैः। शि
विकांतामलंकृत्य वाससाच्छाद्य सर्वशः। तां तथा शोभितां माल्यैर्वा सोभिश्च महाधनैः। अमात्या ज्ञा
तयश्चैनं सुहृदश्चोपतस्थिरे। नृसिंहं नरयुक्तेन परमालंकृतेन तं। आवहन् यानमुख्येन सह माया
सुसंवृतां। पांडुरेणा तयत्रेण चामरव्यजनेन च। सर्ववादित्रनादैश्च समलं चक्रिरेततः। रत्नानि चाप्युपा
दाय बहूनि शतशो नराः। प्रददुःकां हमारणेभ्यः पांडोस्तस्यैर्हृदौ हिके। अथ छत्राणि शुभ्राणि चाम
राणि वृंहति च। आजकुः कौरवस्यार्थे वासांसि रुचिराणि वायाजकैः शुक्लवा सोभिर्हूयमाना दुता
शनाः। आगच्छन् प्रतस्तस्य दीप्यमानाः स्वलंकृताः। ब्राह्मणः क्षत्रिया वेश्याः शूद्राश्चैव सहस्रशः।
रुदंतः शोकसंतप्ता अनुजग्मुर्नराधिपा। अयमस्मान्पाहाय दुःखे वाधाय शाश्वते। कृत्वा वास्मा

१८४

ननाथांस्त्वेकयास्यसिनराधिपाकोशंतःपांडवाःसर्वभीष्मोविदुरएवचारमणीयेवनोद्देशेगं
गातीरेसमेशुभे।न्यासयामासुरथतांशिविकांसत्यवादिनः।सभार्यस्यनृसिंहस्यपांडोरक्लिष
कर्मणः।ततस्तस्यशरीरंतुसर्वगंधविवासितांशुचिकालीयकादिगंधदिव्यचंदनभूषितं।पर्य
धिंचन्रजलेनाशुशातकुंभमयैर्घटैः।चंदनेनचशुक्लेनसर्वतःसमलेपयन्।कालागुरुविमिश्रे
णतथातुंगरसेनच।अथैनंदेशजैःशुक्लैःवासोभिःसमयोजयन्।संखत्रःसनुवासोभिर्जीवन्नि
वनराधिपः।शुशुभेसमरयाघ्रोमहार्हशयनोचितः।याजकैरभ्यनुज्ञातेप्रेतकर्मण्यनुष्ठिते।
घृतावसिक्तंराजानंसहमाद्यास्वलंकृतं।तुंगपद्मविमिश्रेणचंदनेनसुगंधिना।अन्यैश्चविविधै
र्गंधैर्वस्त्रैश्चसमदाहयन्।ततस्तयोःशरीरेद्वेदद्वामोहवशंगता॥हृत्पुत्रेतिकोशत्यापयातस
हसामुवि।तांप्रेक्ष्यपतितामांतीयौरजानपदोजनः।रुरोददुःखसंतप्तोराजभक्त्यारुपाधितः।कुं
त्पाश्चैवार्त्तनादेनसर्वाणिचविवुकुशुः।मानुषैःसहभूतानितिर्यग्योनिगतान्यपि।तथाभीष्मः
शांतनवोविदुरश्चमहामतिः।सर्वशःकौरवाश्चैवप्राणदभृशदुःखिताः।ततोभीष्मोथविदुरः

आ० प०
१८५

राजाचसहपांडवैः। उदकंचकिरेतस्यसर्वाश्चकुरुयोधितः। चुकुशुःपांडवाःसर्वेभीष्मःशांतनवस्तथा
विदुरोज्ञातयश्चैवचकुश्याप्युदकक्रियाः। कृतोदकांस्तानादायपांडवांच्छोककर्षितान्। सर्वाःप्ररु
तयोराजंछोचमानान्यवारयन्। यथैवपांडवाभूमौसुषुपुःसहवांधवैः। तथैवनागरराजंछिश्य
रेब्राह्मणादयः। तद्गतानंदमश्नन्त्यमाकुमारमहृष्टवत्। वभूवपांडवैःसार्धंनगरंद्वादशहृपाः॥
इत्यादिपर्वणिसंभवे १२० वैशम् ततःकुंतीचराजाचभीष्मश्चसहबंधुभिः। ददुःश्राद्धं
तदापांडोःस्वधामृतमयंतदा। कृतंश्चविप्रमुख्यंश्चभोजयित्वासहस्रशः। रत्नौघाश्चिप्रमुख्येभ्योद
त्वाग्रामवरंस्तथा। कृतशौचांस्ततस्तांस्तुपांडवाभरतर्षभान्। आदायविविधैःसर्वेपुरंवारणसा
कयं। सततंस्मानुशोचंतस्तमेवभरतर्षभं। पौरजानपदाःसर्वेमृतंस्वमिववांधवं। आदावसानेतुत
दादृष्ट्वातंदुःखितंजनं। संमृष्टांदुःखशोकात्तौव्यासोमातरमब्रवीत्। अतिकांतमुरवाःकालाःपर्युप
स्थितदारुणाः। श्वःश्वःपापिष्ठदिवसाष्टथिवीगतयौवनाः। वहुमायासमाकीर्णानानादोषस
माकुलः। लुप्तधर्मक्रियाचारोघोरःकालोभविष्यति। कृतूणामनयात्रापिपृथिवीनभविष्यति॥

१८५

गच्छत्वयोगमास्थाय युक्तावसतपोवने। माद्राहीस्त्वङ्गलस्यास्य घोरं संहर्यमात्मनः। तथेति स
मनुज्ञाय सा प्रविश्या ब्रवीत्सुषां। अश्विके तत्र यौत्रस्य दुर्न्यायिके लभारताः। सानुबंधाविने हं
ति यौत्राश्चैवेति नः श्रुतां तत्कौशल्यामिमामात्तां पुत्रशोकाभिपीडितां। वनमादाय भद्रं ते गच्छाम
यदि मम सौ। तथेत्युक्ता त्वं विकाया भीष्ममामं अमुवता। वनं ययौ सत्पवती स्नुषाभ्यां सह भारता
ताः सुघोरं तपस्तप्त्वा देव्यो भरतसत्तमा देहं त्यक्त्वा महाराजगतिमिच्छां ययुस्तदा वैशं
अथाप्रवृत्तौ वेदोक्तान् संस्कारान् उवास्तदा। व्यवर्द्धत च भोगांस्ते भुंजानाः पितृवैशमनि। धार्तरा
ष्ट्रेऽश्वसहिताः क्रीडंतो मुदिताः सुखं। वालकीडा मुसर्वा मुविशिष्टास्ते जसामवन्। जवेल द्वाभि
हरणे भोज्येषां श्रुविकर्षणे। धार्तराष्ट्रान् भामसेनः सर्वांस्संपरिमर्दति। हर्षात् क्रीडमानां स्तान्
स्वराजत्रिलयते। शिराः सुवनिगृह्येतां द्विनिहत्य वलाहली। चकर्ष क्रोशतो भूमौ घृष्टजानुशिरो
सकाशं दशवाला जुले क्रीडन् भुजाभ्यां परिगृह्य सः। आस्ते स्म सलिले मग्नौ मृतकल्याद्विमुंचति।
फलावृद्धमारुह्य विचित्रं तिचते यदा। तदा पादप्रहारेण भीमः कंपयति दुमान्। प्रहारवेगाभिहता

आ०प०
१८६

दुमायाधूर्लितास्तदा। सशाखाः प्रपतन्ति स्म दुतंशस्ताः कुमारकाः। न तेन युद्धेन जवेन योग्यास्तु
कदाचना। कुमारानुत्तरं चक्रुः स्पर्द्धमाना वृकोदरं। एवं स धार्तराष्ट्राणां स्पर्द्धमानो वृकोदरः। अप्रिये
तिष्ठदत्तं तं वाल्मीकिस्तदो हचेतसा। ततो बलमतिरव्यातं धार्तराष्ट्रः प्रतापवान्। भीमसेनस्य तद्वात्सा दुष्ट
भावमदर्शयत्। तस्पर्द्धमादये तस्य पापानि परिपश्यतः। मोहादैश्वर्यलोभाच्च पापामतिरजायत।
अयं बलवतां श्रेष्ठः कुंतीपुत्रो वृकोदरः। मध्यमः पांडुपुत्राणां निरुत्सासनिगृह्यतां। प्राणवात्रिक
मीचैव शौर्येण महता व्रितः। स्पर्द्धते चापि स हितानस्मान्नेको वृकोदरः। तं तु सुपुत्रं पुरो द्याने गंगोदया
प्रक्षिपामहे। अथ तस्मादवरजं श्रेष्ठं चैव युधिष्ठिरं। प्रसह्य बंधने वधा प्रशाशिष्ये वसुंधरां। एवं स
निश्चयं पापः कृत्वा दुर्योधनस्तदा। नित्यमेवांतरप्रेक्षी भीमस्यासीन्महात्मनः। ततो जलविहारार्थं का
रयामास भारता। चैलकं बलवेश्मानि विचित्राणि महान्तिवा। सर्वकामैः सुपूष्णीं निषता को ब्रूयवन्ति
च। तत्र संजनयामास नानागाराननेकैः। उदकक्राडनं नाम कारयामास भारता। प्रमाणको द्या
स्तं देशं स्थलं किं विदुषे त्यह। भूमौ भोज्यं च पेयं च वोष्पलेष्वमथापि च। उपपादितं नरैस्तत्र कुशलैः

१८६

सूदकर्मणिान्यवेदयंस्तत्पुरुषाधार्तराष्ट्रायवैतदा। ततोदुर्ग्योधनस्तत्रपांडवानाहदुर्मतिः। गंगोचै
वानुयास्यामउद्यानवनशोभितां। सहिताभ्रातरः सर्वजलक्रीडामवाप्नुमः। एवमस्त्वितितंवापिप्र
त्युवाचयुधिष्ठिरः। तेरथैर्नगराकारैर्देशजैश्चगजोत्तमैः। निर्ययुर्नगराच्छराः कौरवाः पांडवैः सहउ
द्यानवनमासाद्यविसृज्यचमहावनं। विशंतिस्मत्तदावीराः सिंहद्वगिरेर्गुहां। उद्यानमभिपश्यंतोभ्रा
तरः सर्वएवते। उपस्थानगृहैः शुभ्रैर्चलभीभिश्चशोभितां। गवाहकैस्तथाजालैः वनसांचारिकैरपि।
संमार्जितंसौधकारैश्चित्रकारैश्चित्रितं। दीर्घिकाभिश्चपूर्णमिस्तथापुष्करिणीभिहि। जलंवल्लुशु
भेच्छत्रंफुल्लैर्जलरुहैस्तथा। उपच्छत्रावसुमतीतथापुष्पैर्यथार्तुकैः। तत्रोपविष्टास्ते सर्वपांडवाः कौ
रवाश्चह। उपच्छत्रावहूक्तामांसेभुंजंतिततस्ततः। ततोदुर्ग्योधनः पापस्तद्रूपेकालकूटकोविषप्र
क्षेपयामासभीमसेनजिघांसया। स्वयमुत्थायवैवाथहृदयेनहुरोपमः। सवाचाशृतकल्पश्रुमर्तु
वञ्चसुहृद्यथा। स्वयंप्रहिपतेभस्मवद्भीमस्यपापकृत्। प्रतीक्षितंस्मभीमेनतंवैदोषमजानता। त
तोदुर्ग्योधनस्तत्रहृदयेनहसन्निवाकृतकृत्यमिवात्मानं मन्यते पुरुषाधमः। ततस्तेसहिताः सर्वे

आ० प्र०
१८७

जलकीडामकुर्वतायां डवाधातेराष्ट्राश्च तदामुदितमानसाः। कीडावसाने ते सर्वे शुचिवस्त्राः स्वलंकृताः।
दिवसांते परिश्रान्ता विहृत्य च कुतूहलाः। विहृता वसथे धेववीरा वा समरोचयन्। खिन्नस्तु वलवान्भीमो
व्याघ्रस्याभ्यधिकं तदा। प्रमाणकोट्यां वा सार्थी सुधाया चाप्यतस्थलं। शीतं वातं समासाद्य श्रान्तो मद
विमोहितः। विषेण च परीतांगो निश्चेष्टः पाण्डुनंदनः। ततो वहालताया शैभीमं दुर्विधनः स्वयं। मृतक
ल्पतदा वीरं स्थलाज्जलमपातयत्। स निःसंज्ञो जलस्य तमथ वै पांडवो विशत्। आक्रामन्नागमवने
तदनागकुमारकात्। ततः समेत्य बहुभिस्तदनागैर्महाविषैः। श्रुदस्य तमृशं भीमो महादंष्ट्रैर्विषोत्प
लैः। ततो स्पृष्टस्मानस्य तद्विषं कालकूटकं। हतं सर्वं विषेणैव स्याद्वरं जंगमेन तु। दंष्ट्राश्च दंष्ट्रिणां ते
षां मर्मस्वपि निपातिताः। त्वचं नैवास्प विभिदुः सारत्वात् पृथुवहसः। ततः प्रबुधः कौंतेयः सर्वं संछिद्य १८७
बंधनं। पोथयामास तां सर्वां लकै विद्मताः प्रदुदुबुः। हता वशो वा भीमेन सर्वे वा सुकिमभ्ययुः। ऊचुश्च
सर्वं राजानं वा सुकिं वा सरोपमं। अयं नरो वै नागे इत्यमुवह प्रवेशितः। यथा च नो मतिर्दीरविषयी
तो भविष्यति। निश्चेष्टोऽस्माननुप्राप्तः स च दष्टो नुबुध्यत। स संज्ञश्चापि संवृतं श्रुत्वा बंधनमाश्रुनः। पो

अथ यंतं महाबाहुं त्वं वै तं ज्ञातुमर्हसि ततो वा सुकिरभ्येत्यनागैरनुगतस्तदा पश्यति स्म महाबाहुं भीमं
भीमपराक्रमं आर्यकेण च दृष्टः स पृथाया आर्यकेण चातदाहो हि त्रदौ हि त्रः परिश्रुतः सुपीडितं मु
प्रीतश्चाभवत्तस्य वा सुकिः सुमहायशः श्रुत्वा त्रं च नागेंद्रः किमस्य क्रियतां प्रियं धनौघोरत्ननिच
यो वसुचास्य प्रदीयतां एवमुक्तस्तदानागो वासुकिं प्रत्यभाषत यदि नागेंद्र तुष्टो सि किमस्य धनं संव
येः सरसं पिवेत् कुमारो यं त्वयि प्रीते महाबलः बलं नागसहस्रस्य यस्मिन् कुंडे प्रतिष्ठितं यावत्पिवति
वालो यं तावदस्मै प्रदीयतां एवमस्त्वितितं नागं वासुकिः प्रत्यभाषत ततो भीमस्तदानागैः कृतस्व
स्वयनः श्रुतिः प्राप्नुवन् श्रोय विष्टः सरसं पिवति योऽवः एकोऽहं सा ततः कुंडं पिवति स्म महाबलः ए
वमहौ स कुंडानि ह्यपि वस्योऽनुनंदनः ततस्तु शयने दिव्ये नागदत्ते महाभुजः शशेत भीमसेनस्तु यथा
सुखमरिंदमः ॥ इत्यादिपर्वणि १२१ वैशं ततस्ते कौरवाः सर्वे विना भीमं वपोऽवाः
वृत्रक्रीडा विहारस्तु प्रतस्थुर्गजसाक्षयं रथैर्गजैस्तथा चाश्वैर्योनैश्चान्यैरनेकशः बुवंतो भीमसेन
स्तु यातो ह्यग्रतये वनः ततो दुर्ग्यो धनः पापस्तत्रापश्यन् वृकोदरं आतृभिः सहितो हृष्टो नगरं प्रविवेश

आ०प०
१८८

ह। युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा ह्यविंदव्यायमात्मनि। स्वेनानुमानेन परं साधुं समनुपश्यति। सो भुपे तदा पा
थीमातरं श्रावत्सलः। अभिवाद्या ब्रवी कुंती मं वभीम इहागतः। क्व गतो भविता मातरैर्ह्यपश्यामितं शुभे।
उद्यानानिवनं चैव विवितानि समंततः। तदर्थं न च तं वीरं दृष्टुं तो वृकोदरं। मन्यमानास्ततः सर्वे यातो नः
पूर्वमेव सः। आगतास्ममहाभागे व्याकुले नोतरात्मना। इहागम्य क्वनुगतस्त्वया वाप्रेषितः क्वनु। कथय
स्व महाबाहुं भीमसेनं यशस्विना। न हि मे शुभ्यते भावस्तं वीरं प्रति शोभने। यतः प्रसुप्तं मन्ये हं भीमं नेति
हृतस्तु सः। इत्युक्त्वा च ततः कुंती धर्मराजेन धीमता। हा हेति कृत्वा संश्रान्ता प्रत्युवाच युधिष्ठिरं। न पुनर्भी
मं पश्यामि न मामभ्येत्य साविति। शीघ्रं मत्प्रेषणे यत्नं कुरु तस्मानुजैः सह। इत्युक्त्वा तनयं ज्येष्ठं हृदयेन
विदूयता। हृत्वारमानाय तदा कुंती वचनमब्रवीत्। क्व गतो भगवन् दृष्टुं भीमसेनो न दृश्यते। उद्यानात्रि
र्गताः सर्वे आतरो श्रावन्तिः सह। तत्रैकस्तु महाबाहुं भीमो नाभ्येति मामिह। न च प्रीणयते चक्षुः सदा दुर्गंध
न स्पसः। कूरो सौ दुर्मतिः सुदोरा ज्मलुब्धो न पत्रपः। निहत्यादपितं वीरं ज्ञातमन्युः सुयोधनः। तेन मे व्याकु
लं वित्तं हृदयं दह्यतीव च विदुर उवाच मैवं वदस्व कल्पाणि शेषं संहरणं कुरु। प्रत्यादिष्टो हि दु

१८८

छात्मानोपेपि प्रवरेत्रवादीर्घायुषस्तवसुतायथोवाच महा मुनिः ॥ आगमिष्यति ते पुत्रः प्रीतिं चोत्पादयिष्य
ति ॥ वैशं एवमुक्त्वा ययौ विद्वान्धिदुरः स्वनिवेशनं ॥ कुंती चिंतायराभूत्वा महासीना सुतैर्गृहे ॥ त
तो ह्यमेतु दिवसे प्रत्यबुध्नत पांडवः ॥ तस्मिंस्तदारसे जीर्णसोऽग्रमेयवलो वली ॥ तं दृष्ट्वा प्रतिबुध्यते पांडवते भु
जंगमाः ॥ सांत्वयामासुरम्यथा वचनं वेदमब्रुवन् ॥ यत्ने पातो महाबाहोर सोऽयं वीर्यसंभृतः ॥ तस्मान्नागा युत
वलो रणेऽधृष्या भविष्यति ॥ गच्छाद्यवत्वं स्वगृहं स्नातो दिव्यैरिमैर्जलैः ॥ आतरस्ते तु तप्यंति त्वां विना कुरुपुं
गव ॥ ततः स्नातो महाबाहुः शुचिः शुक्लो वरः स्रजः ॥ ततो नागस्य भवने कृतकौतुकमंगलः ॥ औषधीभिर्विष
घ्नीभिः सुरभीभिर्विशेषतः ॥ भुक्तवान्परमान्नं च नागैर्दत्तं महाबलैः ॥ पूजितो भुजंगैर्दीर्घाश्वाशार्भिश्चाभिनं
दितः ॥ दिव्याभरणसंख्यो नागानां मंत्रपांडवः ॥ उदतिष्ठत्प्रहृष्टात्माना गलोकाद रिंदमः ॥ उक्त्वा सः सतुना
गेन जलाज्जलरुहे ह्यणः ॥ तस्मिन्नेव वनोद्देशे स्थापितः कुरुनंदनः ॥ ते वा तद्दधिरे नागा व्याडवस्यैव पश्यतः ॥ त
तनुत्थाय कौंतेयो भीमसेनो महाबलः ॥ आजगाम महाबाहुर्मातुरं तिकमंजसा ॥ ततो भिवाद्य जननी ज्येष्ठं आ
तरमेव च ॥ कनीयसः समाद्राय शिरः स्वरिविमर्दनः ॥ तैश्चापि संपरिषक्तः सहमात्रानरर्षभैः ॥ अन्योन्यगत

श्री० प०
१८८

सो हर्दीदिष्टादिष्टेति चाबुवन्। ततस्तत्सर्वमावष्टुर्ग्येधनविवेक्षितं। आतृणां भीमसेनश्च महाबलपराक-
मः। नागलोके च यद्वृत्तं गुणदोषमशेषतः। तच्च सर्वमशेषेण कथयामास पांडवः। ततो युधिष्ठिरो राजा भीम-
माह वचो धीवत्। तूष्णीं भवत ते जल्पमिदं कार्यं कथंचन। इतः प्रभृति कौंतेयारक्षताम्योन्यमादृताः। एवमु-
क्ता महाबाहुधर्मराजो युधिष्ठिरः। आतृभिः सहितः सर्वैरप्रमत्तो भवतदा। एवं दुर्ग्येधनः कर्षः शक्रमिश्रा-
पिसौवलः। अनेकैरभ्युपायैस्तान्निघांसंति स्म पांडवान्। पांडवाश्चापित सर्वे प्रत्यजान्तमर्षिताः। उद्गाव-
नमकुर्वन्तो विदुरस्य मते स्थिताः इत्यादि पर्वणि १२२ जनमेजय उ कृपस्यापि मम ब्रह्मसं-
भवं वक्तुमर्हसि। शरस्तं वा कथं जज्ञे कथं वा स्वाप्यवाप्तवान्। वैशं ॥ महर्षे गौतमस्मासीत्तरक्षाना-
मगौतमः। पुत्रः किल महाराज जातः सहशरैर्विभो। न तस्मै वेदाध्ययने तथा बुद्धिरजायता। धनुर्वेदपरत्वा-
च्च तपसा विपुलेन च। भृशं संतापयामास देवराजं सगौतमः। ततो जानपदीनाम देवकन्यासुरेश्वरः। प्राहि-
णोत्तपसो विघ्नं कुरु तस्मैतिकौरवा। सा हि गत्वा श्रमं तस्परमणीयं शरद्वतः। धनुर्वीणधरं बालालोभ-
यामास गौतमं। तामेकवसनो दृष्ट्वा गौतमो मरसं वने। लोकेऽप्रतिमसंस्थानामुत्फुल्लहृदयो म-

१८८

वता धनुश्च हि शरास्तस्य कराम्पामपतन्भुवि। वेपथुश्चास्य तां दृष्ट्वा शरीरे समजायता स तु ज्ञानग-
रीयस्त्वा त्रपसश्च समर्थनात्। अवतस्थे महाप्राज्ञो धैर्येण परमेण ह। यस्तस्य सहसारा जविकारः
समदृश्यता तेन सुश्चावरेतोऽस्य सवतन्ना च बुद्धता। स विहाया श्रमं तं च तां चैवाप्सरसं मुनिः। जग-
मरेतस्तत्र स्पशरस्तं वेपयात च। शरस्तं वेचयति तं द्विधा तदभवत् नृपा तस्याथ मिथुनं जज्ञे गौतमस्य
शरद्वतः। मृगयां चरतो राज्ञः शान्तोऽस्तु यदृच्छया। कश्चित्सेनाचरो रणे मिथुनं तदपश्यत्। धनुश्च स
शरं दृष्ट्वा तथा कृष्णाजिनानिव। ज्ञात्वा द्विजस्यापत्ये वै धनुर्वेदो तगस्पह। सराज्ञे दर्शयामास मिथुनं
स शरं धनुः। स तदा दाय मिथुनं राजा वक्रपयाचितः। आ जगाम गृहानेव मम पुत्राविति ब्रुवन्। ततः
संवर्द्धयामास संस्कारैश्चाप्य योजयत्। प्रातिपद्यो न रश्नेष्टो मिथुनं गौतमस्य तत्। गौतमोऽपि ततो भ्य-
त्स धनुर्वेदपरो भवत्। कृपया यन्मया बालाविमो संवर्द्धिताविति। तस्मात्तयोर्त्रा मवके तदेव समही-
पतिः। गोपितौ गौतमस्तत्र तपसा समविंदता। आगत्य तस्मै गोत्रादि सर्वं माख्यातवांस्तदा। चतुर्विधं
धनुर्वेदं शस्त्राणिविविधानि च। निखिलेनास्पतत् सर्वं गुह्यं माख्यातवांस्तदा। सोऽचिरं एव कालेन

आ०५०
२००

परमाचार्यतांगतः। ततोऽधिजग्मुः सर्वे ते धनुर्वेदं महारथाः। धृत राष्ट्रात्मजाश्चैव पांडवाः सह्यादवैः
वृक्षपश्चनृपाश्चान्येनानादेशसमागताः॥ इत्यादिपर्वणि १२३ वैशं विशेषार्थीत
तोभीष्मः पौत्राणां विनये प्रसादा। इक्ष्वाकुना न्यर्घ्यं पृच्छदाचार्या वीर्यसंमतान्। नाल्पधीर्नामहाभा
गस्तथानानस्त्रकोविदः। नादेव सत्वो विनये कुतूहलं स्वमहावलान्। इति संविद्यगंगेयस्तदा भरतस
त्तमः। द्रोणाय वेदविदुषे भारद्वाजाय धीमते। पांडवा कौरवांश्चैव ददौ शिष्यान् रर्षभः। शास्त्रतः
पूजितश्चैव सम्पत्केन महात्मना। समीक्षेण महाभागस्तष्टो सुविदुषां वरः। प्रतिजया हता सर्वान्
छिष्यत्वेन महायशः। शिष्यामास च द्रोणे धनुर्वेदमशेषतः। तेऽपि रौचकालेन सर्वशस्त्रविश
रदाः। वभूवुः कौरवाराज न्याउवाश्चामितौ जसः। जनमेजय उ कथं समभवद्द्रोणः कथं वा २००
स्त्राण्यवाप्तवान्। कथं वा गातुकुतूहलं कस्य पुत्रः स वीर्यवान्। कथं वा स्पृशुतो जातः सोऽश्रुत्यामा
स्त्रविन्नमः। एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण प्रकीर्तय वैशं गंगाद्वारं प्रति महाब्रह्मवभगवानृ
षिः। भरद्वाज इति ख्यातः सततं संशितव्रतः। सोऽभिषेकुं ततो गंगं पूर्वमेवागमन्नदी। ददर्श पुरं सं

साक्षात्पुताचीमाप्नुतामृषिः। तस्याः पुनर्नदीतीरेवसनं पर्यवर्त्तता व्यपहृष्टा वरां दृष्ट्वा ता मृषिश्च
कमेततः। तत्र संशक्तमनसो भरद्वाजस्य धीमतः। ततो स्परेतश्च स्कंदतद्विदो एवा दधे। ततः स
मभवद्दोणः कलशे तस्य धीमतः। अध्वगीष्ठसवेदांश्च वेदांगानि च सर्वशः। अग्निवेश्य महाभागभा
रद्वाजः प्रतापवान्। प्रत्यया दयदाग्रेयमस्त्रमस्त्रविदां वरः। अग्नेस्तु जातः समुनिस्ततो भरतसत्तम
। भारद्वाजं तदाग्रेयं महास्त्रं प्रत्यया दयत्। भारद्वाजसखा चासीत्। तृषतो नाम पार्थिवः। तस्यापि दुपदो
नामतदा समभवत्सुतः। स नित्यमाश्रमं गत्वा दोणेन सह पार्षतः। चिक्रीडा ध्वयनं चैव चकार हविष्य
र्वभः। ततो व्यतीतेष्टते सराजा दुपदो भवत्। पांचालेषु महाबाहु रुतरेषु नरेश्वरः। भारद्वाजोऽपि भग
वान्नारुरो हृदिवंतदा। तत्रैव च वसनं दोणस्तपस्तेपे महातपाः। वेदवेदांगतत्त्वज्ञस्तपसा दग्धकिलि
षः। ततः पितृनियुक्तात्मा पुत्रलोभान्महायशः। शारदती ततो भार्या कृपी दोणो ब्रविंदत। अग्निहोत्रे च
धर्मे च दमे च सततं रतः। अलभद्वौ तमी पुत्रमश्वत्थामानमेव च। स जातमात्रोऽमनदद्यथैवोच्चैः श्रवा
हयः। तच्चुत्वा तर्हितं भूतमंतरिक्षस्थमब्रवीत्। अश्वत्थे वा स्पयत्थामनदतः। यदि शोगतं। अश्वत्था

आ०प०
२०१

मैववालोयंतस्मान्नाभविष्यति। सुतेन तेन सुप्रीतो भारद्वाजस्ततो भवत्। तत्रैव वसन्धीमान् धनुर्वेदप
रो भवत्। सश्रु श्राव महात्मानं जामदग्न्यं परंतप। सर्वज्ञानविदं विप्रं सर्वशस्त्रभृतां वरं। ब्राह्मणेभ्यस्तथा रा
जदित्संतं वसुसर्वशः। सरामस्य धनुर्वेदं दिव्यान्पस्त्राणि चैव ह। श्रुत्वा ते बुभुक्षन् शक्रेणातिशस्रैतथैव वा
ततः सव्रतिभिः शिष्यैस्तपोयुक्तैर्महातपाः। वृतः प्रायान् महाबाहुर्महेंद्रं पर्वतोत्तमं। ततो महेंद्रमासाद्य भा
रद्वाजो महातपाः। ह्यंतं दंतं ममित्रघ्नमपश्यद्गुणैर्दनी। ततो द्रोणे वृतः शिष्यैरुपगम्य भृगुहोत्रा
वरव्यावात्मनो नाम जन्मचांगिरसः कुलो। निवेद्य शिरसा भूमौ पादौ चैवाभ्यवा दयत्। ततस्तं सर्वमु
त्सृज्य वनं जिगमिषुं तदा। जामदग्न्यं महात्मानं भारद्वाजो ब्रवीदिदं। नरद्वाजास्तमुत्पन्नं तथा त्वं मामयो
निजं प्रागतं वित्तकामं मां विद्धि द्रोणं द्विजोत्तमं। तमब्रवीन्महात्मा स सर्वं ह्यत्रियमर्हणः। स्वागतं ते दि
जश्रेष्ठ यदिच्छसि वदस्व मे। एवमुक्तस्तुरामेण भारद्वाजो ब्रवीद्वचः। रामं प्रहरतां श्रेष्ठं दित्संतं विबुधं व
सु। अहं धनमनंतं हि प्रार्थये विपुलव्रत राम उवाच हिरण्यं मम यद्यान्यदसु किंचिदिह स्थितं।
ब्राह्मणेभ्यो मया दत्तं सर्वमेतत्तपो धनं। तथैवेयं धरा देवी सागराश्चासपत्न्याः। कश्यपाय मया दत्ता ह

२०१

स्नानगरमालिनी। शरीरमात्रमेवाद्यममेदमवशेषितं। अस्त्राणि च महार्हाणि रास्त्राणि विविधानि च।
अस्त्राणि चाशरीरं वा वरमेतन्मयोद्यतं। वृणीष्वकिं प्रयत्नामितुभ्यं शोणवदाश्रुतत् शोणम् ॥
अस्त्राणि मे समग्राणि संहाराणि भार्गवाः सप्रयोगरहस्यानि दातुमर्हस्यशेषतः। तद्येतुक्ता ततस्त
स्मै प्रादादस्त्राणि भार्गवः। सरहस्पव्रतं वैवधनुर्वेदमशेषतः इत्यादिपर्वणि १२४ वैशं
ततो दुपदमासाद्य भारद्वाजः प्रतापवान्। अब्रवीत्पार्थिवं राजन्सखायं विदिमामिह। इत्येवमुक्तः सखा
सप्रातिपूर्वजनेश्वरः। भारद्वाजेन पांचात्योनामृष्यतव वीर्यं स्पतत्। सकोधामर्षजित्शत्रूः कषायी क
तलोचनः। ऐश्वर्यमदसम्पन्नोऽशोणं राजा ब्रवीदिदं दुपदम् अकृतेयं तव प्रज्ञा ब्रह्मज्ञाति स
मजसी। यन्मां ब्रवीषि प्रसभं सखा ते ह मिति द्विजः। न हि राजा मुदीर्णनामेवं भूतेर्नरैः क्वचित्। सख्यभ
वति मंदात्मनश्चिप्राहो नैर्धनमुतेः। सौहृदान्पि जीर्यते कालेन परिजीर्यता। सौहृदं मे त्वया ह्यासीत्
ध्वंसामर्ष्यबंधनं। न सख्यमजरत्नो केहृदि तिष्ठति कस्यचित्। कालोद्येनं विहरति कोधो वै न हरत्पुता मे
वं जीर्णमुपास्व त्वं सख्यं भवत्वपाकृधि। आसीत्सख्यं द्विज श्रेष्ठ त्वयामर्थनिबंधनं। न दरिद्रो वसुमतो ना

श्री०प०
२०२

विद्वद्भिदुषः सखा। नष्टूरस्य सखा क्लीवः सविपूर्वकिमिष्यते। ययोरेव समं धितं ययोरेव समं श्रुतं।
तयोर्विवादः संख्यं वनतु पुष्टविपुष्टयोः। नाश्रोत्रियः श्रोत्रियस्य भारथीरथिनः सखा। नाराजाया
र्थिवस्यापि सखिपूर्वकिमिष्यसे वैशं दुपदेनैव मुक्तस्तु भारद्वाजः प्रतापवान्। मुहूर्तं विंति
यित्वा तु मनुनाभिरिच्छुतः। सविनिश्चितमनसा यावात्स्यं प्रतिबुद्धिमात्रं जगाम कुरु मुख्यानां नग
रं नागसाक्ष्यं। सनागपुरमागम्य गौतमस्य निवेशने। भारद्वाजो वसन्तत्र प्रवृत्तं द्विजसत्तमः। ततोऽस्म
तनुजः पार्थोऽरुपस्यानंतरं प्रभुः। अस्त्रालिशिङ्गयामास नाबुध्यत च तजनाः। एवं सतत्र गूढात्मा
कंचित्कालमुवास ह। कमारस्त्वथ निष्क्रम्य समेता गजसाक्ष्यात्। कीडंतो वीटया तत्र वीराः पर्य
चरन्मुदा। पपातरूपे सा वीटा तेषां वै क्रीडतां तदा। ततस्ते यत्नमातिष्ठन् वीटामुद्धर्तुमादृताः। न च ते प्र
त्यपद्यंत कर्म वीटोपलब्धये। ततोऽन्योन्यमवैक्षंत व्रीडया वनताननाः। तस्यायोगमविदंतो भृशं चो
त्कंठिता भवन्। ते पश्यन् ब्राह्मणं श्याममायन्नं पलितं कृशं। कृत्यवंत मद्गूरस्य ममिहोत्रपुरस्कृ
तं। ते तं दृष्ट्वा महात्मानमुपगम्य कुमारकाः। भग्नोत्साहक्रियात्मानो ब्राह्मणं पर्यवारयन्। अथ

२०२

द्रोणः कुमारं स्नानं दृष्ट्वा कृत्य वतस्तदा प्रहस्य मंदं पैशत्या दम्पमा वत वीर्यवान् । अहो बोधिग
लं ह्यत्र धिगेतां वः कृतास्त्रतां । भरतस्याश्रये जाता ये वीराणां धिगच्छथा वीरां च मुद्रिकां चैव स्व
हमेतदपि दयं । उदरेयमिषाकाभिर्भोजनं मे प्रदीयतां । एवमुक्त्वा कुमारं स्ना द्रोणः स्वांगुलिवे
ष्टनं । रूपेणिरुदके तस्मिन् पातयदरिंदमः । ततो ब्रवीत्तदा द्रोणं कंती पुत्रो युधिष्ठिरः युधि
ष्ठिर उ ॥ कृपस्यानुमते ब्रह्मन्मिहामश्रु हि शाश्वती । एवमुक्तः प्रत्युवाच प्रहस्य भरता निदं ।
द्रोण उवाच ॥ एष मुष्टिरिषाकाणां मया स्त्रेणामि मंत्रितः । अस्मदीर्यं निरीहर्धं यदमस्य न वि
धत्ते । भेत्स्यामीषाकया वीरांतामिषाकां तथा न्यथा । तामन्यया समायोगे वीरायाग्रहणं मम
वेशं ततो यथोक्तं द्रोणेन तत्सर्वं कृतमंजसा । तद्वेद्य कुमारस्तो विस्मयोत्कुललोचनाः । आश्र
र्यमिदमत्यंतमिति मत्वा वचोब्रुवन् कुमार उचुः मुद्रिकामपि विप्रवर्षेण प्रमेतां समुद्धर
वेशं ततस्स शरमादाय धनुर्दालो महायशः । शरेण विद्धां मुद्रांतामूर्ध्मा बाहयत्प्रभुः । स शरं स
मुपादाय रूपादंगुलिवेष्टनं । ददौ ततः कुमारं विस्मितानामविस्मितः । मुद्रिका मुद्रतां दृष्ट्वा तमा

श्री० प०
२०३

कुस्ते कुमारकाः कुमारानुवुः अभिवादयामहे ब्रह्मनैतदन्येषु विद्यते। कोसिकस्मासि जाय
नीमो वयं किं करवामहे वैशं एवमुक्तस्ततो दोणः प्रत्युवाच कुमारकाः॥ दोण उ ॥ अच
क्षध्वं भीष्माय रूपेण च गुणैश्च मां। स एव सुमहातेजाः सांप्रतं प्रतिपत्स्यते वैशं तथेत्युक्त्वा च
गत्वा च भीष्ममूवुः कुमारकाः। ब्राह्मणस्य वचस्तथ्यं तच्च कर्म तथा विधौ। भीष्मः श्रुत्वा कुमारान् दो
णं तं प्रत्यजानता युक्त रूपः सहिगुह्यरित्येव मनुचित्पचा। अथैनमानाय तदा स्वयमेव सुसक्तं। यरि
पप्रच्छ निपुणं भीष्मः शस्त्रभृतां वरः। हेतुमागमने तच्च दोणः सर्वं न्यवेदयत् दोण उ महर्षे
रग्निवेशस्य सकाशमहमच्युत। अस्वार्थमगमं पूर्वं धनुर्वेदं विकीर्षया। ब्रह्मचारी किनीतात्मा जलि
लो वकुलाः समाः। अवसे सुचिरं तत्र गुरुभ्युश्रूषण रतः। यां वाल्मी राजपुत्रश्च यज्ञसेनो महाबलः। १५ २०३
षस्त्रहेतोर्नैव स तस्मिन्नेव गुरौ प्रभुः। समेतत्र सखा वासी दुपकारी प्रियश्च मे। तेनाहं सह संगम्य व
र्त्तयन् सुचिरं विभोः। वाल्मी प्रभृति कौरव्य सह ध्ययनमेव च। समे सखा सदा तत्र प्रियवादी प्रियंकरः।
अब्रवादिति मां भीष्मवचने प्रातिवर्द्धनं। अहं प्रियतमः पुत्रः पितुर्दोणमहात्मनः। अभिषेत्सति मां रा

ज्येसयांवाल्मो यदातदा॥ त्वद्गोप्यंभविता राज्ञं सखे सत्येन ते शये॥ मम भोगाश्च वित्तं च त्वदधीनं सुर
खानि च॥ एवमुक्त्वाथ वव्राज कृतास्त्रः पूजितो मया॥ तच्च वाक्यमहन्नित्यं मनसा धारयंस्तदा॥ सोऽहं पि
तृनियोगेन पुत्रलोभाद्यशस्विनीं॥ नातिकेशीं महाप्राज्ञामुपये मे महाव्रतां॥ अग्निहोत्रे च सत्ये च दमे च
सततं रतां॥ अलभन्तौ तमीषु त्रमश्नुत्थामानमौरसां॥ भीमविक्रमकर्मणामादित्यसमते जसे॥ पुत्रेण
तेन प्रीतोऽहं भरद्वाजो मया यथा॥ गोक्षारं पिवतो दृष्ट्वा धनिनस्तत्र पुत्रकात्र॥ अश्नुत्थामारुदक्षालस्त
न्मे संदेह्यदिशः॥ न स्नातकोऽवसीदैतवर्तमानः स्वकर्मसु॥ इति संविं त्यमनसा तं देशं वदुशोऽब्रम
न्॥ विशुद्धमिच्छे गंगेयधर्मो ये तं प्रतिग्रहं॥ अन्तादंतं परिक्रम्य नाध्यगं च पयस्विनीं॥ अथ पिष्टोदके
नैनं लोभयंति कुमारकाः॥ पीत्वा पिष्टरसं चालः क्षीरं पीतं मया पिवाननर्तोत्थाय कौरव्यदृष्ट्वा वाल्मो
द्विमोहितः॥ तं दृष्ट्वा नृत्यमानं तु बालैः परिवृतं सुतं॥ हास्यतामुपसंप्राप्तं कश्मलं तत्र मे भवत्॥ दोषं धि
गस्त्य धनिने यो धनं नाधिगच्छति॥ पिष्टोदकं सुतो यस्य पीत्वा क्षीरं स्पृष्टं तल्लया॥ नृत्यति स्म मुदा विष्टः क्षी
रं पीतं मया प्युत॥ इति संभाषतां वाचं श्रुत्वा मे बुद्धिरव्यवत्॥ आत्मानं चात्मना गर्हन् मनसे दं व्यविं तयी॥

आ०५०
२०४

अपिचाहं पुराविष्टैर्वर्जितो गर्हितो भृशं। परोपसेवां यापिष्ठां न च कुर्याधने यथा। इति मत्वा प्रियं पुत्रं
भीष्मादाय ततो ह्यहं। पूर्वस्नेहानुरागित्वा त्सदारः सौमकिं गतः। अभिषिक्तं तु श्रुत्वाैव कृतार्थो स्माति
चित्तयत्र। प्रियं सखायं सुप्रीतो राजस्य संसृष्टं समुपागमं। संस्मरत् संगमं वैवचनं वैवतस्य तत्र। ततो दुप
दमागम्य सखि पूर्वमहंप्रभो। आब्रुवं पुरुषमाध्रुसखायं विद्वि मामिति। उपस्थितस्तु दुपदं सखिव
आस्मि संगतः। समां निराकारमिव प्रहसन्निदमब्रवीत्। अकृते यं तव प्रज्ञा ब्रह्मन्नाति समं जसा। य
दात्थ मां त्वं प्रसभं सखाते हमिति द्विज। संगतानां हृत्प्रीत्यंते कालेन परिजीर्यता। सौहृदं मे त्वया ह्य
सीत्पूर्वं सामर्थ्यवंधनं। नाश्रोत्रियः श्रोत्रियस्य नारथीरथिनः सखा। सा म्याद्वि सख्यं भवति वैषम्यान्नो
पपद्यते। न सख्यमजरं लोके विद्यते या तु कस्य चित्। कालो वै न विहरति क्रोधो वै न हरत्युता। मैवं जीर्ण
मुपास्व त्वं सख्यं भवत्वपाकृधि। आसीत्सख्यं द्विजश्रेष्ठ त्वयामे र्थनिबंधनं। न सनाद्यः सखा ध्रुसना
विद्वद्विदुषः सखा। न शूरस्य सखा क्लीवः सखि पूर्वकिमिष्यते। न हिराज्ञा मुदीर्णनामेवं भूतैर्नैरैः क
चित्। सख्यं भवति मंदात्मनः प्रियाहीनैर्धनभुतैः। नाश्रोत्रियः श्रोत्रियस्य नारथीरथिनः सखा। ना

२०४

राजापार्थिवस्यापि सखिपूर्वकिमिष्यते। अहं त्वयानजानामिराज्यार्थे संविदं कृतं। एकरात्रं नु ते ब्रह्म
कामं दास्यामि भोजनं। एवमुक्तस्त्वहं तेन सदारः प्रस्थितस्तदा। तां प्रतिज्ञां प्रतिज्ञाय कृतस्मिन् वि
रादिव। दुपदेनैव मुक्तो हं मनुनाभिपरिप्लुतः। अभ्यगच्छं कुर्वन् भीष्माश्रित्यै रथी गुणवितैः। ततो हं भू
वतः कामं संवर्द्धयितुमागतः। इदं नागपुरं रम्यं ब्रूहि किं करवाणि ते वेशं एवमुक्तस्तदा भीष्मा
भारद्वाजमभाषत भीष्म उ अयं किं यतां वायं साधुस्वप्रतिपादय। भुंक्ष्व भोगान्भृशं प्री
तः पूज्यमानः कुरुक्षेत्रे। कुरुणामस्ति यद्विनां राज्ञं वेदं सराष्ट्रकं। त्वमेव परमो राजा सर्वचक्रवर्त्त
वायश्च ते प्रार्थितं ब्रह्म न कृतं तदिति चिन्मतां। दिष्ट्वा प्राप्नोसि विप्रर्षे महे न्मे नुग्रहः कृतः इत्या
दिपर्वणि १२५ वेशं ततः संयुजितो द्रोणे भीष्मेण द्विपदां वरः। विशश्राममहातेजाः पूजि
तः कुरुवेश्मनि। विश्रांतेथ गुरौ तस्मिन् यौ ज्ञानादाय कौरवान्। शिष्यत्वेन ददौ भीष्मा वसूनि विविधानि
चागृहं च सुपरिच्छन्नं धनधान्यसमाकुलं। भारद्वाजाय सुप्रीतः प्रत्यपादय तप्रभुः। सतां शिष्यान्महेष्ठा
सः प्रतिजग्राह कौरवान्। पांडवान्धारतारान्। शूद्रोऽपि मुदितमानसः। प्रतिगृह्य च तान् सर्वांश्चोऽपि वचनम

श्रा० प०
२०५

वृत्तीत्तरहस्येकः प्रतीतात्मा कृतो यस्य सदा नोस्तथा ॥ दोषात् ॥ कार्यमेकाहितं किंचिद्दुःखं परिवर्त
ते। कृतास्त्रैतत्प्रदेयं मेतद्वत्तं वदतानघाः वैशं तद्धुवाकौ रवायास्ते तूष्णीमासन्निशम्यते। अर्जुन
स्तुततः सर्वं प्रतिजज्ञे परंतप। ततोऽर्जुनं तदा मूर्ध्नि समाधाय पुनः पुनः। प्रातिपूर्वपरिषज्य प्ररुरोद
मुदा तदा। ततो दोषाः पांडुपुत्रान् स्वाणिविविधानि च। ग्राह्यामासदिव्यानि मानुषाणि च वीर्यवान्। रा
जपुत्रास्तथा चान्ये समेत्य भरतर्षभ। अभिजग्मुस्ततो दोषा मस्त्रार्थे द्विजसत्तमी। वृक्षयश्चांधकाश्चैव
नानादेश्याश्च पार्थिवः। स्तुतपुत्रश्च राधेयो गुरुं दोषा मिमात्रदा। स्पर्द्धमानस्तु पार्थेन स्तुतपुत्रो भ्यमर्ष
णः। दुर्योधनमुपाश्रित्य सो वमन्यत पांडवान्। अभ्ययात्स ततो दोषां धनुर्वेदविकीर्षया। शिक्षाभुज
वल्लोद्योगैस्तेषु सर्वेषु पांडवः। अस्त्रविद्यानुरागाच्च विशिष्टो भवदर्जुनः। तुल्यैश्च स्रप्रयोगेषु लाघवे
सौष्टवेषु च। सर्वेषामेव शिष्याणाम् भूवाभ्यधिको र्जुनः। ऐंद्रिम प्रतिमं दोषा उपदेशं मन्यता। एवं सर्व
कुमाराणां मिश्रस्त्रप्रत्यपादयत्। कमंडलुं च सर्वेषां प्रायश्चक्षिरकारणात्। पुत्राय च ददौ कुंभमविलं
वनकारणात्। यावत्तेनोपगच्छति तावदस्मै परां क्रियां। दोषा आचष्टु पुत्राय तत्कर्म जिष्णुरौ हत। ततः

२०५

सवारुणास्त्रेण पूरयित्वा कर्मंडलुं सममाचार्य पुत्रेण गुरुमभ्येति फाल्गुनः। आचार्यपुत्रात्तस्मात्तु वि
शेषोपचये दृश्यते। न व्यहीयत मेधावी पार्थोप्यस्त्रविदां वरः। अर्जुनः परमं यत्नमातिष्ठद्गुरुपूजने। अ
स्त्रे च परमं योगं प्रियो द्रोणस्य चाभवत्। तां दृष्ट्वा नित्यमुद्युक्तमिष्टं प्रति फाल्गुनः। आहूय वचनं द्रोणे
रहः सूदमभाषत। अंधकारेर्जुनाया तन्न देयं ते कदाचन। न वाप्येयमिदं चापिमद्वाक्यं विजयेत्तया। ततः
कदाचिद्भुजाने प्रववौ वायुरर्जुने। तेन तत्र प्रदीपः सदाप्यमानो विलोपितः। भुक्त एव तु कौंतेयो नास्याद
न्यत्र वर्त्तते। हस्तस्तेजस्विनस्तस्य अनुग्रहणकारणतः। तदभ्यासकृतं मत्वारोत्रावपि स पांडवः। योगं
चक्रे महाबाहुर्धनुषापांडुनंदनः। तस्य ज्वातलनिर्घोषं द्रोणः सुश्रावभारता। उपेत्य चैनमुत्थाय परिष्वजे
दमव्रवीत्॥ द्रोण उ॥ प्रयतिष्ये तथा कर्तुं यथानामो धनुर्द्धरः। त्वत्समो भविता लोके सत्यमेत
द्वीमि ते वेशं ततो द्रोणेर्जुनं भूयो ह्येषु च गजेषु च। रथेषु भूमावपि चरणशिक्षामशिक्षयत्।
गदायुद्धे सिचर्यायां तोमरासशक्तिषु। द्रोणः संकीर्णयुद्धे च शिक्षयामास कौरवांश्च। तस्य तत्कौ
शलं श्रुत्वा धनुर्वेदजिघृक्षवः। राजानो राजपुत्राश्च समाजगुः सहस्रशः। ततो निषादराजस्य हिरण्य

आ०प०
२०६

धनुषः सुतः। एकलव्यो महराजो लमभाजगाम ह। न स तं प्रतिजगाम नैषादिरिति चित्रयन्। शिष्यं ध-
नुषि धर्मज्ञस्तेषामेवा च वेक्षया। स तु को लस्य शिरसा पादौ गृह्य परंतपः। अरण्यमनुसंप्राप्य कृत्वा को लं
महीमयं। तस्मिन्नाचार्यवृत्तिं च परमा मास्थितस्तदा। इक्षु स्त्रे योगमा तस्थे परं नियमा स्थितः। परया अ-
ह्नयो पे तो योगे ल परमे ल च। विमो ह्ना दान संधाने लघु त्वं परमा पसः। अथ को ला भ्यनु ज्ञा ताः कदाचित् कुरु-
पांडवाः। रथैर्विनिर्गयुः सर्वे मृगया मरि मर्द्दनाः। तत्रोपकरणं गृह्य नरः कश्चिद् दृष्ट्वा। राजन्ननुजगामैः
कः श्वानमादाय पांडवान्। तेषां विचरतां तत्र तत्र कर्मविकीर्षया। श्वा चरत्सर्वे गूढो नैषादिं प्रतिजग्मि-
वान्। सहस्रमलदिग्धांगं कृत्वा जिनजटा धरं नैषादिं श्वासमालक्ष्य भयं स्तस्यो तदंतिके। तदा तस्याथ-
भयतः श्रुनः सप्तशरान्मुखे। लाघवं दर्शयन्न स्त्रे मुमो वयुगपद्यथा। स तु श्वा शरपूर्णा स्यः पांडवानां ज-
गाम ह। तं दृष्ट्वा पांडवा वीराः परं विस्मयमागताः। लाघवं शब्दं वेधित्वं दृष्ट्वा तत्परमंतदा। प्रेक्ष्य तं व्रीडिता श्वा-
सन् प्रशशंसुश्च सर्वशः। तंततो न्नेषमाणस्ते वने वननिवासिनः। ददृशुः पांडवाराजं तत्र स्पन्नमनिशं शर-
न्। न चैनमभ्यजानं स्ते तदा विकृतदर्शनं। तथैनं परिपब्रुवुः को भवा कस्य वेत्सुत एकलव्य उवाच

२०६

निषादाधियतेवीराहिरण्यधनुषः सुतांशोऽण शिष्यं च मां वित्तधनुर्वेदकृतश्रमं वैशं तेतमाज्ञा
यतत्वेन पुनरागम्य पांडवाः । यथावृत्तं वने सर्वे शोणायाचख्युरद्भुतं । कौत्सेयस्त्वर्जुनो राजन्नेकलब्धमनु
स्मरन् । रहो शोणं समासाद्य प्रणयादिदमब्रवीत् अर्जुन उ तदाहं परिभ्येकः प्रीतिपूर्वमिदं वचः
भवतोक्तो न मे शिष्यस्तद्विशिष्टो भविष्यति । अथ कस्मान्न द्विशिष्टो लोकादपि च वीर्यवान् । अन्योऽस्ति भव
तः शिष्यो निषादाधियतेः सुतः वैशं मुहूर्त्तमिव तं शोणं श्रुत्वा विनिश्चयं । समसाधिनमा
दाय नैषादिं प्रनिजग्मिवान् । ददर्श मलदिग्धां गंजटिलं चीरवाससं । एकलब्धधनुष्याणि मस्य त्रयानि
शंसरान् । एकलब्धस्तुतं दृष्ट्वा शोणमायांतमं तिकात् । अभिगम्योपसंगृह्य जगाम क्षिरसामंही । पूजयि
त्वा ततो शोणं विधिवत्स निषादजः । निवेद्य शिष्यमात्मानं तस्थौ प्रांजलिं रयतः । ततो शोणो ब्रवीद्वाजने
कलब्धमिदं वचः । यदि शिष्योऽसि मे वीरचेतनं दीयतां मम । एकलब्धस्तुतं ब्रुत्वा प्रीयमाणो ब्रवीदिदं
एकलब्ध उ किं प्रयच्छामि भगवान्नाज्ञापयतु मां गुरुः । न हि किंचिददेयं मे गुरवे ब्रह्मवित्तमः वै
शं तमब्रवीत्संयां गुह्योदहिणो दीयतामिति । एकलब्धस्तुतं ब्रुत्वा वचो शोणस्पदारुणं । प्रतिज्ञामा

आ०प०
२०७

तमनोरहस्येचनियतःसदा।तथैवहृष्टवदनस्तथैवादीनमानसः।छित्वाविचार्यतंप्रादाद्दोणायां
गुह्यमात्मनः।ततःशरंतुनैषादिंरंगुलीभिर्वकर्षतानतथावनशीघ्रोभूद्यथापूर्वनराधिपाततोर्जु
नःप्रीतमनावभूवविगतज्वरः।दोणश्चसत्यवागासीन्नान्योभिभवितार्जुनः।दोणस्यतुतदाशिष्यो
गदायोग्यैवभूवतुः।दुर्गोधनश्चभीमश्चसदासंरक्ष्यमानसौ।अश्रुत्यामारहस्येषुसर्वेभ्यधिको
भवत्।तथातिपुरुषामन्यासारुकौयमजाबुभौ।युधिष्ठिरोरथश्रेष्ठःसर्वजनुधनंजयः।प्रथितःसा
गरांतायांरथयूथययूथयः।बुद्धियोगवलोत्साहःसर्वस्त्रेषुचनिष्ठितः।अस्त्रेगुर्वनुरागेचविशि
ष्टोभवदर्जुनः।तुल्येष्वस्त्रोपदेशेषुसौष्टवेनचवीर्यवान्।एकःसर्वकुमाराणांवभूवातिरथोर्जुनः।प्रा
णाधिकंभीमसेनंकृतविधंनजयं।धार्तराष्ट्रादुरात्मानोनामृष्यन्नपरस्परं।तांस्तुसर्वान्समानीय
सर्वविद्यामुशिहितान्।दोणःप्रहरणज्ञानेजिज्ञासुःपुरुषर्षभः।कृत्रिमंभासमारोप्यवृक्षाग्रेशिल्पि
भिःकृतं।अविज्ञातंकुमाराणालक्ष्मभूतमुपादिशत्।दोणश्च शीघ्रंभवत्तःसर्वेपिधनूष्पादाय
सर्वशः।भासमेतंसमुद्दिश्यनिष्ठधूंसंहिते।प्रवः।महाक्यसमकालंतुशिरोस्पविनिपात्यतां।एकैक

२०७

शो नियो द्यामितथा कुरुत पुत्रकाः॥ वैशं ॥ ततो युधिष्ठिरं पूर्वमुवाचांगिरसां चरः संधत्स्ववाणं
दुर्धर्ममद्वाक्यं ते विमुच्यते॥ ततो युधिष्ठिरः पूर्वधनुर्गृह्य परंतपान्तस्थो भासं समुद्दिश्य गुरुवाक्यं प्रवेदि
तः॥ ततो विततधन्वानं द्रोणस्तं कुरुनंदन॥ समुहूर्ता दुवाचे दं वचनं भरतर्षभ॥ पश्ये तं त्वं दुमाग्रस्थं भा
सं नखरात्मज॥ पश्यामीत्येव माचार्यं प्रत्युवाच युधिष्ठिरः॥ समुहूर्ता दिव्यपुनर्द्रोणस्तं प्रत्यभाषत
द्रोण उ० अथ वृद्धमिमं मांवा आतृचापि प्रपश्यसि॥ तमुवाच सकौंतेयः पश्याम्येनं वनस्पतिं॥ भ
वं तं च तथा आतृन् भासं चेति पुनः पुनः॥ तमुवाचा पश्येति द्रोणः॥ प्रीतमना इव॥ नैतद्वक्तव्यं
वेदुं लक्ष्मि ते वक्तुं सयेन॥ ततो दुर्योधनादीन् स्तान् धार्तराष्ट्रान् महायशाः॥ ते नैव क्रमयोगेन जिज्ञा
सुः पश्येच्छत॥ अन्यं शृण्वन् भीमादीन् राक्षशैश्चान्यदेशजान्॥ तथा च सर्वे तत्सर्वं पश्याम इति कुर
प्सिताः॥ इत्यादि पर्वणि संभवः समाप्तः १६६ ततो धनंजयं द्रोणः स्मरमानो भ्यभाषत॥
त्वये दानां प्रहर्तव्यमेतद्वत्सं विलोक्यतां॥ मद्वाक्यं समकालं ते मोक्तव्यं॥ त्रभवे चरः॥ विततपकार्मुकं
च त्रिष्ठिता वन्मुहूर्तकं॥ एवमुक्तः स व्यसाची मंडलीकृतकार्मुकः॥ तस्थौ भासं समुद्दिश्य गुरुवाक्यं

आ०प०
२०८

प्रचोदितः। मुहूर्त्तदिवतं शोणस्तथैव समभाषत॥ ततः प्रीतमना शोणे मुहूर्त्तदिवतं पुनः। प्रत्यभाषत
दुर्द्धर्षः पांडवानां महारथं। भासं पश्य मियद्येनं तथा ब्रूहि पुनर्वचः। शिरः पश्यामि भासं स्पनगात्रमि
तिसो ब्रवीत्। अर्जुने नैव मुक्तस्तु शोणो हृष्टतत्पुरुहः। मुचस्वैत्यब्रवीत्पार्थसमुमोवा विचारयन्। ततस्त
स्पनगस्त्रस्पहुरेण निश्चितेन च। शिरज्जुह्वत्यतरसाया तयामास पांडवः। तस्मिन् कर्मणि संसिद्धे पर्य
धजत पांडवं। मेने च दुपदं संख्ये सानुबंधं पराजितं। कस्यचित्त्वथ कालस्य सशिष्यो गिरसांवरः। ज
गामं गंगामभितो मज्जितुं भरतर्षभा। अवगाढमथो शोणं सलिले सलिलांवरः। ग्राहो जग्राह क्लवा
जं घाते कालचोदितः। ससमर्थोऽपि मोहाय शिष्यान् सर्वानचोदयन्। ग्राहं हत्वा तु मोहधर्माभितित्वरय
न्निदात दाक्य समकालं नुवी भत्सुर्निश्चितैः शरैः। आचार्यैः पंचभिर्ग्राहमंभस्येन मता डयत्। इ
तरे त्वयसी मूढास्तत्र तत्र प्रपेदिरे। तं तु दृष्ट्वा क्रियोपेतं शोणमन्यत पांडवं। विशिष्टं सर्वशिष्येभ्यः प्रीति
मांश्चाभवत्तदा। सपार्थवाणैर्वहुधारुण्डशः परिकल्पितः। ग्राहः पंचत्वमापेदे जंघां सत्कामहात्म
नः। अथाब्रवीन्महात्मानं भारद्वाजो महारथं। गृहाणेदं महाबाहो विशिष्टमतिदुर्द्धरं। अस्त्रं ब्रह्मशि

२०८

शिरोनामसप्रयोगनिवर्तनी न च ते मानुषेष्टे तत्प्रयोक्तव्यं कथंचन। जगद्धिनिर्द्देहे तदल्पतेजसि पाति
तां। असामान्यमिदं तां तलोकेषु निगद्यते। तद्वारयेथाः प्रयतः शृणु वेदं वचो ममावाधेतामानुषः श
त्रुर्षदित्वां वीरकश्चन। तद्वधाय प्रयुंजीथास्तदास्वमिदमाहवे। तथेति सप्रतिश्रुत्य वीभत्सुः सरुतां ज
लिः। जग्राह्य परमास्त्रं तदाहचैनं पुनर्गुरुः। भविता त्वत्समो नान्यः पुमां लोके धनुर्धरः इत्यादिप
र्वलि १२७ वैशम् कृतास्त्रान्धार्यैराष्ट्रांश्च पांडुपुत्रांश्च भारतादृष्ट्वा दोषेण ब्रवीजान् नृध
तराष्ट्रं जनेश्वरं। कृपस्य सोमदत्तस्य वाक्कीकस्य वधीमतः। गंगेयस्य वसान्निधेय्या सस्य विदुरस्य
च। राजसंघातविधास्ते कुमारः कुरुसत्तम। ते दर्शयेयुः स्वां शिष्टां राजन्नुमते तवा ततो ब्रवीन्म
हाराजः प्रकृष्टेनांतरात्मना॥ धृतराष्ट्र ॥ भारद्वाजमहत्कर्मकृतं ते हि जसत्तम। यदानुमन्य
से कालं यस्मिन् देशे यथा यथा। तथा तथा विधानाय स्वयमाज्ञाय यस्वमां। स्पृह्याम्यघनिर्वेदात्पुरुषा
णामवक्त्रं। अस्त्रहेतोयरां कान्तान्ये मे दृष्टंति पुनर्कान्। हतर्ष्य दुराचार्यो ब्रवीति कुरुत तथा। न
हीदृशं हि - मन्ये भविता धर्मवत्सल। ततो राजानमामं विदुरो निर्गतो वहिः। भारद्वाजो महाप्राज्ञो मा

श्रा० प०
२०८

पयामासमेदिनां। समामदृष्टानिर्गुलामुदक्यश्रवणाश्रितो। तस्याभूमौ बलिवक्रेतिथोन ह्यत्र पूजि
ते। श्रवजुष्टे समाजेव तदर्थं वदतां वर। रंगभूमौ सुविपुलं शास्त्रदृष्टं यथा प्रतिप्रेक्षागारं सुविहितं च कु
स्तेतस्पशिलिनः। राज्ञः सर्वायुधोपेतं स्त्रीणां चैव न र्वमः। मंवांश्च कारयामासुस्तत्र जानपदाजनाः। वि
पुलानुबुध्योपेतास्त्रिविकाश्रमहाधनाः। तस्मिंस्ततोऽहनि प्राप्ते राजा स सचिवस्तदा। भीष्मं प्रमुखतः
कृत्वा कृपं वाचार्यसत्तमं। भुक्ता जालपरिहितं वैदूर्यमणिशोभितं। शतकुंभमयं दिव्यं प्रेक्षागारमु
पागमन्। गोधारी च महाभागा कुंती च जयतां वर। स्त्रियश्च राज्ञः सर्वास्ताः सप्रेष्याः सपरिच्छदाः। ह
र्षादारु रुद्रुर्मवान् मेरुं देवस्त्रियो यथा। ब्राह्मणहृदियार्थं च वातुर्वर्ण्यपुरादुतं। दर्शनेऽप्युरामभ्यगा
त् कुमारान् कृतास्त्रतां। हृणेनैकस्तुतां तत्र दर्शनेऽप्युर्जगाम हाप्रवादि तैश्च वादित्रैर्ज्जमः कौतूहले २०८
न च। महासर्ववद्वद्वः समाजः सोभवत्तदा। ततः शुक्लावरधरः शुक्ल यज्ञोपवीतवान्। शुक्लकेशः
सितश्मश्रुः शुक्लमात्स्यबुलेयनः। रंगमध्यं तदाचार्यः सपुत्रः प्रविवेश हानभोजलधरैर्हीनं साग
रकश्वांश्चुमान्। स यथा समयं वक्रे बलिवन् वतां वरः। ब्राह्मणं स्तुमुमंत्रज्ञां कारयामास मंगलं।

सुखपुण्याहघोषस्पुण्यसमनंतरं। विविश्रुर्विविधंगृह्यशास्त्रोपकरणं नराः। ततो वहां गुलित्रा
णावद्धकहामहारथाः। वद्धरणाः सधनुषो विविश्रुर्भरतर्षभाः। अनुज्येष्ठं तु ते तत्र युधिष्ठिरपुरोग
माः। चक्रुरस्त्रमहावीर्याः कुमारपरमाद्भुतं। केचिच्चराहेयभयाक्षिरां स्पवननामिरे। मनुजाष्टम
परेवीहां चक्रुः सुविस्मिताः। ते स्मलहालि विभिदुर्वाणैर्नामां कशोभितैः। विविधैर्नीघवोत्सृष्टैरस्य
तो वाजिभिर्दुतं। तत्कुमारवले तत्र गृहीतशरकामुकं। गंधर्वनगराकारं प्रेक्षते विस्मिताभवत्। सहसा
चक्रुश्चान्ये नराः शतसहस्रशः। विस्मयोत्कुलनयनाः साधुसाधितिभारता। कृत्वा धनुषिते मा
र्गं श्युरुः सर्वा सुभूमिषु। लाघवं सौष्टवं शोभां स्थिरत्वं दृढमुद्धितां। ददृशुस्तत्र सर्वेषां प्रयोगं खड्गच
र्मणे। अथ तौ नित्यसंहृष्टौ सुयोधनदृकोदरौ। अवतीर्णौ गदाहस्तावेकशृंगा विवाचलौ। वद्धकहौ म
हाबाहूयोरुषेयर्णवस्थितौ। दृढं तौ वासिताहेतौः समदा विवकुंजरो। विदुरो धृतराष्ट्राय गांधार्याः
पांडवारणिः। न्यवेदयेतां तत्सर्वं पांडवानां विवेक्षितं इत्यादिपर्वणि १२८ वैशम् ॥
कुरु राजे हिरंगस्थे भीमे च वलिनां वरे। पक्षपातकृतस्नेहः सद्धिधेवाभवज्जनः। ह्यभीमकुरु राजेति

श्रा० २०
२१०

हामीम इति जल्यतां। पुरुषाणां सुविपुलाः प्रणादाः सहस्रोत्थिताः। ततः क्षुब्धास्त्वनिभं रंगं मा-
लोक्य बुद्धिमान्। भारद्वाजः प्रियं पुत्रमश्रुत्वा मानमब्रवीत्॥ दोणञ्च ॥ वारयेतौ महावीर्यौ कृ-
तयोग्या बुभावा। माभूदंगे प्रकोपो यं भीमदुर्प्येधनोद्भवः वैशं ततस्ता बुद्यत गदौ गुरुपुत्रेण
वारितौ। युगांतानिलसंक्षुब्धौ महावेला विवर्णवौ। ततोरंगा गणगतो दोणो वचनमब्रवीत्। निवार्य
वादित्रगणं महामेघनिभस्वनं। यो मे पुत्रात्प्रियतरः सर्वशस्त्रविशारदः। ऐंदिनिं दानुजसमसया-
र्थो दृश्यतामिति। आचार्यवचनेनाथकृतस्वस्वयनो युवा। वक्ष्ये गोधां गुलित्राणः पूर्णतरुणः सकाशुकः। कां-
चनं कक्षं विश्रुत् प्रत्यदृश्यत कालानुनः। सार्कः सैंद्रायुधतडित्ससंधवतो यदः। ततः सर्वस्वरंगस्य समुत्पि-
जलको भवत्। प्रवाद्यंतव वाद्यानि सशंखा नि समंततः। एष ऊती सुतः श्रीमानेव मध्ममया उवः। एष पुत्रो
महेंद्रस्य ऊरुणमेषरक्षिता। एषो सुविदुषां श्रेष्ठ एष धर्मभृतां वरः। एष शीलवतां वापिशालज्ञाननिधिः
परः। इत्येवमनुलावावः शुश्रुवुः प्रेक्षकैरिताः। कुंत्याः प्रसवसंयुक्तैरस्त्रैः किं त्रासरो भवत्। तेन शब्देन मह-
ता पूर्णश्रुतिरथा ब्रवीत्। धृतराष्ट्रो नरः श्रेष्ठो विदुरं हृष्टमानसः। क्षतः क्षुब्धार्त्तवनिभः किमेव सुमहास्वनः।

२१०

सहसैवोत्थितोरंगेभिर्दृन्निवनमस्तलं विदुरोवाच एषपार्थोमहाराजफाल्गुनः पांडुनंदनः॥ अथती
र्णः सकवचस्तत्रैवसुमहास्वनः धृतशस्त्रं धन्योऽस्मिन्नुगृहीतोस्मिरहितोस्मिमहामते॥ दृष्ट्वा रणिस
मुद्रूतैस्त्रिभिः पांडववक्रिभिः वैशं तस्मिन्मुदितेरंगे कथं वित्प्रमुपस्थिते॥ दर्शयामासदीभत्सु
रचार्यायास्त्रलाघवं॥ आग्नेयेनासृजद्वकिं वारुणेनासृजसपः॥ वायवेनासृजद्वयुं पार्जन्येनासृजद्वना
म्॥ भौमेन प्राविशद्वमिं पार्वतेनाभवद्विरिः॥ अंतर्द्धानेन चास्त्रेण पुनरंतर्दितोभवत्॥ गव्ये विषाणकोषे च
वले रज्ज्वलं विनिनिचखानमहावीर्यः सायकानेकविंशतिं गइत्येव श्लादि सुमहत्तव क्रेधनुषि चानघ॥
गदायां शस्त्रकुशलो मंडलानि प्रदर्शयन्॥ ततः समाप्तभूयिष्ठे तस्मिन् कर्मणि भारता॥ मंदीभूते समाजे च वा
दित्रस्य च निस्वने॥ दारदेशात्समुद्रूतो माहात्मा बलसूचकः॥ वस्त्रभिः षेष् सदृशः सुश्रुवेभुजनिस्वनः॥ दी
र्घ्यते किं नु गिर्यः किं सिद्धमिदं दीर्घ्यते॥ किं सिद्धा पूर्यते यो मजलधारा घनैर्घनैः॥ रंगस्यैव गतिरभूत्तद
णेन वसुधाधिप॥ द्वारं चाभिमुखाः सर्वे वभूवुः प्रेहकारुदा॥ पंचभिर्भ्रातृभिः पार्थेद्रौणः परिवृतो वभौ॥ पं
चतारेण संयुक्तसावित्रेणेव चंद्रमाः॥ अश्वत्थाग्राव सहितं आदृणं शतसृजितं॥ दुर्योधनमभिघ्नमुत्थि

श्रा० ५०
२११

तंपर्यवारयत्राशतैस्तदाभ्रातृभिरुद्यतायुधैर्गदाग्रपाणिः समवस्थितैर्दृतेः। वभौस्तदादानवसंज्ञयेषु
रापुरंदरोदेवगणैः समावृतः इत्यादिपर्वणि १२४ वैशम् दत्तेचकाशेपुरुषैर्विस्मयो
त्युन्नलोचनः। विवेशरंगंविस्तीर्णकर्णः परपुरंजयः। सहजंकवचंविभ्रत्कुंडलोद्योतिताननः। सधनुर्वध
निस्त्रिंशः पादवारीचपर्वतः। कन्यागर्भः पृथुयशः पृथायाः पृथुलोचनः। तीक्ष्णशोभास्करस्याशः कर्णै
रिगणसूदनः। सिंहसंहननोयुवा। असंख्येयगुणः श्रीमान्भास्करस्यात्मसंभवः। सनिरीक्ष्यमहाबाहुः स
र्वतोरंगमंडलं। प्रणामंशोणरूपयोर्नीत्याहतमिवाकरोत्। ससमाजजनः सर्वोनिश्चलः स्थिरलोचनः। कोय
मित्यागतहोमः कोतुलपरोभवत्। सोऽब्रवीन्मेघगंभीरस्वरेणवदतांवरः। भ्राताभ्रातरमज्ञातंसावित्रः पाक
शासनिं। पार्थयंतेकृतंकर्मविशेषवदंततः। करिष्येयश्यतां दृष्ट्वा पार्थमाविस्मयंगमः। असमाप्रेतत
स्तस्यवचनेवदतांवर। यंत्रोद्दिप्तश्चोत्तस्थौक्षिप्रं वै सर्वतोजनः। प्रीतिश्चमनुजव्याघ्रं दुर्पेधनमुपावि
शत्। क्रीड्यकोधश्चवीभत्सुंक्षणेनात्मविवेशत्। ततोऽशोणभ्यनुज्ञातः कर्णः प्रियरणः सदा। यत्कृतंतत्रया

२११

र्थनतत्रकारमहावतः। अथ दुर्गोधनस्तव आह भिः सह भारतः। कर्णपरिष्वज्य मुदा ततो वचनमब्रवीत्
॥ दुर्गोधन उ ॥ स्वागतं ते मया होदिष्टा प्राप्नोसि मानद। अहं च कुरु राज्यं च यथेष्टमुपभुज्यतां ॥
कर्ण उ ॥ कृतं सर्वमहं मन्ये सखित्वं च त्वया हृत्। इदं युद्धं वपार्थेन कर्तुमिच्छाम्यहंप्रभो दुर्गोधन उ
भुंक्ष्वभोगान्मया सार्धं धूनां प्रियकृद्भव। दुर्दं कुरु सर्वेषां मूर्ध्नि पादमरिंदम वैशं ततः हि प्रमह
त्मानं मत्पापार्थो भभाषत। कर्ण आह समूहस्य मध्येऽवलमिव स्थितं। अनाहूतो यधृष्टानामनाहूतो यजसि
नां। ये लोकास्तान् हतः कर्ण मया त्वं परियत्समे कर्ण उ ॥ रंगोऽयं सर्वसामान्यः किमत्र तव फाल्गुन। वी
र्यश्रेष्ठाश्च राजानो बलं धर्मो नुवर्तते। किं हे ये दुर्वलायासैः शरैः कथय भारत। गुरोः समहं यावत्नेहुराम्यध
शिरः शरैः ॥ वैशम् ॥ ततो दोणाभ्यनुज्ञातः पार्थः परपुरुंजयः। आह भिस्त्वरया स्त्रिष्टारणा यो यजगा
मतं। ततो दुर्गोधनेनापि स भ्रात्रा समरोद्यतः। परिष्वक्तः स्थितः कर्णः प्रगृह्य स शरं धनुः। ततः स विस्तृतनितैः ३२
मैत्रायुधयुगैः। आहतं गगनं मेघैर्वलाकापंक्तिहासिभिः। ततः स्नेहद्वरिहं पट्टारंगवलोकिनां भा
स्करेथ नयंत्रा संसमीपोपगतान् घनान्। मेघच्छा योपगूढस्तु ततो दृश्यत फाल्गुनः। सूर्यातपपरिहिप्तः क

आ०५०
२१२

स्त्रीपिसमदृश्यता धार्तराष्ट्रायतः कर्त्तुस्तस्मिन्देशेऽवस्थिताः भारद्वाजः कृपोभाष्मोयतः पार्थस्त
तोभवत्। द्विधारंगः समभवत्स्त्रीणां वैधर्मजायतो। कुंतिभोजसुतामोहं विज्ञातार्थाजगामहातात
थामोहमापन्नो विदुरः सर्वधर्मवित्। कुंतीमाश्र्यासयामास प्रेष्वाभिश्चंदनोदकैः। ततः प्रत्यागत
प्राणतावुभौपरिदंशितौ। पुत्रौदृष्ट्वा सुसंभ्रातानाश्च पद्यत किंचन। तावुद्यतमहावापौ कृपः शर
द्वतोब्रवीत्। दंडयुद्धसमाचारे कुशलः सर्वधर्मवित्। अथपृथ्वायास्तनयः कनीयान्पांडुनंदनः।
कौरवोभवतासाहं दंडयुद्धं करिष्यति। त्वमप्येवं महाबाहो मातरं पितरं कुलं कथयस्व नरेन्द्राणां
येषां त्वंकुलभूषणः। ततो विदित्वा पार्थस्त्वाप्रतियोत्स्येति वानवा। वृथा कुलसमाचारैर्न युष्मन्ते नृ
पात्मजाः वैशं एव मुक्तस्य कर्णस्य व्रीडावनतमाननं। वभौवर्षा बुविल्लिन्नं पद्ममागलितं य
था॥ दुष्येधनउ आचार्यत्रिविधायोनीराज्ञां शास्त्रविनिश्चयो सत्कुलीनश्शूरश्च यश्च सेना
प्रकर्षति। यद्ययं फाल्गुनो युद्धे नाराज्ञायोद्धुमिच्छति। तस्मादेवं गविषये मयाराज्ये भिविष्यते
वैशं ततस्तस्मिन् हले कर्त्तुः सलाजकुसुमैर्घटैः। कांचनैः कांचनैर्पीठैर्मंत्रविद्भिर्महारथैः। अभिवि

२१२

कोंगराज्येसप्रियायुक्तोमहावलः।सब्रज्जवालमजनोजयशहोत्ररेणचाउवाचकोरवंराजावचनेस
वृषस्तदा।अप्पराजप्रदानस्यसदृशंकिंददामिते।प्रब्रूहिराजशार्दूलकर्तास्मिन्तथावृष।असंतं स
रूपमिच्छामीत्याहंतं ससुयोधनः।एवमुक्तस्ततःकर्णस्तथेतिप्रत्युवाचतं।हर्षाञ्चोभौसमाश्लिष्यपरं
मुदमवापनुः इत्यादिपर्वलि १२ वैशं ततःसस्तोत्ररपटःसंप्रसेदःसवेपथुः।विवे
शाधिरथोरंगंयष्टिप्राणोदयत्रिव।तमालोक्यधनुस्तत्कापितगौरवयज्ञितः।कर्णेभिषेकाईशि
राःशिरसासमवेदत।ततःपादाववच्छाद्यपदांतेनससंभ्रमः।धुत्रेतिपरिपूर्णार्थमब्रवीदथसारथिः
परिघ्न्यचतस्याथमूर्धनंस्नेहविल्लवः।अंगराज्याभिषेकाईमश्रुभिःसिषिवेपुनः।तंदृष्ट्वास्तपु
त्रोयमिति संचिन्त्यपांडवः।भीमसेनस्तदावाक्यमब्रवीत्प्रहसन्निवेनत्वमहंसिपार्थेनसूतपुत्रर
णेवधं।कृतस्यासदृशस्तूर्णप्रतोदोगृह्यतांत्वया।अंगराज्यंचनाहंस्त्वमुपभोक्तुंनराधमाश्चाहु
नाशसमीपस्थंपुरोडाशमिवाधुरे।एकमुक्तस्ततःकर्णःकिंचित्प्रस्फुरिताधरः।गगनस्थंविनिः
श्रुत्यदिवाकरमुदैक्षत।ततोदुष्येधनःकोपादुत्पपातमहावलः।आतपन्नवनात्तस्मान्मदोत्कटश्च

आ० प०
२१३

द्विपः। सो ब्रवीद्भीमकर्माणि भीमसेनमवस्थितं। दृकोदरनयुक्तं ते वचनं वक्तुमीदृशं। हविष्याणं व
लं ज्येष्ठं योद्धवं स्रवंधुना। शूराणं च नदीनां च दुर्विदाः प्रभवाः किलासलिलादुत्थितो वद्विष्ये न व्या
प्तं वराचरं। दधीचस्मास्थितो वज्रं कृतं दानवसूदनं। आग्नेयः कृत्तिकायुत्रो रौद्रो गंगेय इत्यपि। श्रूय
ते भगवाद्देवः सर्वगुह्यमयो गुहः। हविष्येभ्यश्च ये जाता ब्राह्मणास्ते च ते श्रुताः। विश्वामित्रप्रभृतयः प्रा
प्ता ब्रह्मत्वमवयं। आचार्यः कलशाज्जातो द्रोणः शस्त्रभृतां वरः। गोतमस्या च वाये च शरस्तं वा च गो
तमः। भवतां च यथा जन्मतदप्यागमितं मया। सकुंडलं सकवचं सर्वलक्षणलक्षितं। कथमादित्यस
दृशं मृगीव्याघ्रं जनिष्यति। पृथिवीराज्यमर्ह्यं नंगराज्यं नरेश्वरः। अनेन बाहुवीर्येण मया चाज्ञानुव
र्तिना। यस्पवामनुजस्ते दं न ह्यंतं तद्विचेष्टितं। रथमारुह्य यद्वा स विना मयतु कार्मुकं। ततः सर्वस्वरंगस
हस्रकारो महानभूत्। साधुवादानुसंवद्धः सूर्यश्चास्तमुपागमत्। ततो दुर्घो धनः कर्णमालं व्याग्रकरे नृ
पः। दीपिकाग्निं कृता लोकस्तस्मादंगाद्विनिर्घयो। पांडवाश्च सह द्रोणः सकृपाश्च विशम्पते। भीष्मेण स
हिताः सर्वे ययुः संसं निवेशनं। अर्जुनेति जनः कश्चित्कश्चित्कर्णेति भारता कश्चिदुर्घो धनेत्येवं ब्रुवंतः प्र

२१३

स्थितास्तदाकुंत्वाश्रुप्रत्यभिज्ञाद्यदिमलहणसूचितं पुत्रमंगेश्वरं स्नेहानुब्रूता श्रीतिरजायतादुर्यो
धनस्यापितदाकर्णमासाद्यपार्थिव। भयमर्जुनसंजातं हि प्रमंतरधीयत॥ सचापिवारः कृतशस्त्रनिः
श्रमः परेण साम्राभ्यवदत्सुयोधनं। युधिष्ठिरस्याप्यभवत्तदामतिर्नैकर्णतुल्योस्तिधनुर्धरः हितौ ॥
इत्यादिपर्वणि १२१ वैशम् ततः शिष्या समानीय आचार्यार्थमबोधयन्। दोणः सर्वानशेषे
ण दक्षिणार्थमहीयते। पांचालराजं दुपदं गृहीत्वा रणमूर्धनि। पर्याप्ततमद्रवः सास्यात्परमदक्षिणा।
तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे रथैस्सूतं प्रहारिणः। आचार्यधनदानार्थं दोणेन सहिता ययुः। ततो भिजगुः पांचा
लान्निघ्नत्तस्तेन रथभाः। दुर्योधनश्च कर्णश्च जलसंधः सुलोचनः। एते चान्ये च बहवः कुमारवदुर्विक
माः। अहंपूर्वमहंपूर्वमित्येवं द्वात्रिंश रथभाः। ततो वररथारूढाः कुमारः सादिभिः सह। प्रविश्य नगरं स
र्वराजमार्गमुपाययुः। तस्मिन्काले तु पांचालः श्रुत्वा दृष्ट्वा महद्वलं। भ्रातृभिः सहितो राजनृत्वरथानि र्ययौ
गृह्णात्। ततस्तु कृतसन्नाहो यज्ञसेनो महीधरः। शरवर्षाणि मुच्यंतः प्रणेदुः सर्व एव ते। ततो रथेन शुभ्रेण
समाश्रायतु को रवाशयज्ञसेनः शरान्घोरावर्षयुधिदुर्जयः वैशं पूर्वमेव तु संमंत्र्य पार्थो दोण

आ० प०
२१४

मथाब्रवीत्। दर्पेद्रेकाकुमारणात्वाद्यं द्विजसत्तमा। एषांपराक्रमस्यांते वयं कुर्यामसाहसं। एतैरशक्यः
पांचालो गृहीतुरणमूढनि। एवमुक्त्वा तु कौत्रेयो भ्रातृभिः सहितो नद्यः। अर्धकोशे तु नगरादतिष्ठदहि
रेव सः। दुपदः कौरवान् दृष्ट्वा प्राधावत समंततः। शरजालेन महता मोहयन् कौरवी वयं। तमुद्यतं रथे
नैकमाश्रुकारिणामाहवे। अनेकमिव संत्रासान्मे निरेतन् कौरवाः। दुपदस्पर्शराघोराविवेरुः सर्वतो दि
शं। ततः शंखाश्च भेर्यश्च मृदंगाश्च सहस्रशः। प्रावाद्यंत महाराज पांचालानां निवेशने। सिंहनादश्च
संजह्ये पांचालानां महात्मनां। धनुर्ज्योतलशदृश्च संस्पृश्य गगनं महान्। दुर्योधनो विकर्णश्च सुबाहुदौ
र्धलोचनः। दुःशासनश्च संक्रुद्धः शरवर्षैरिवाकिरन्। सोतिविद्धो महेश्वासः पार्श्वतो युधि दुर्जयः। अथ म
त्रान्पनीकानि तच्छृणा देवभारता। दुर्योधनं विकर्णं च कर्णं चापि महावतं। नानावृत्तसुतान् वीरान् सैन्या
नि विविधानि च। अलातचक्रवत् सर्वे चरन्वा एरिवाकिरन्। ततस्तु नागराः सर्वे मुशलैर्यधिभिस्तथा। अ
भ्यवर्षत कौरवा च वर्षमाना घनाश्वा। सवालवृक्षास्ते पौराः कौरवान् भ्यगुस्तदा। श्रुत्वा तु तुमुलं युद्धं कौ
रवानेव भारता। इवन्ति स्म नदंति स्म कोशंतः पांडवाः प्रिति। पांडवास्तु स्वने श्रुत्वा आर्त्तानां लोमहर्षणां। अ

२१४

मिवाद्यततोद्रोणं रथानां रुरुकुस्तदा युधिष्ठिरं निवार्य श्रुमायुधस्वेति पांडवं। माद्र्यौ च करहौ तु
फाल्गुनश्च तदा करोत्। सेनाय गौभीमसेनः सदा भूङ्गदया सह। तदा शत्रुस्त्वनं श्रुत्वा भ्रातृभिः सहितो
नघः। आयाज्जवेन कौंतेयो रथेनानादयद्विशः। पांचालानां ततः सेनामुद्धूतार्णवनिस्त्वं। गौभीमसेनो
महाबाहुर्दंडपाणि रिवंतकः। प्रविवेश महासेनां मकरस्मागरं यथा। स्वयमभ्यद्वद्रामो नागानीकं
गदाधरः। स युद्धकुशलः पार्थो वा कुवीर्येण चातुलः। अहन कुंजरानीकं गदया कालरूपधृक्। ते गजा
गिरि संकाशाः हरंतो रुधिरं वहुः। गौभीमसेनस्य गदयाभिन्नमस्तकपिंडकाः। पतंति हिरदा भूमौ वज्रपा
तादिवाचलाः। गजानश्चाहूयंश्चैव पातयामास पांडवः। पादातांश्च रथांश्चैव न्यवधीद र्जुनाग्रजः। गो
पाल इव दंडेन यथापशुगणं च ने। चालयन्नथ नागांश्च संवचाल हृकोदरः॥ वैशं ॥ भारद्वाजप्रि
यं कर्तुमुद्यतः फाल्गुनस्तदा। पार्थ तं शरजालेन क्षिपन्नागान्स पांडवः। हयोधांश्च रथोधांश्च गजोधांश्च
समेततः। पातयन् समरे राजन् युगांतागिरि वज्रवत्। ततस्ते हन्यमाना वै पांचालाः संजयास्तथा। शरैर्ना
नाविधैस्तूर्णपार्थसंघाद्य सर्वशः। सिंहनादं मुखैः कृत्वा समयुधं तपीडवं। तद्युद्धमभवद्गौरं सुमहाद्गु

श्री० प०
२१५

५५

तदर्शनां सिंहनादस्वनं श्रुत्वा नाश्रुष्यत्याकशासनिः॥ ततः किरीटी सहसा पांचालान् समरेऽवत॥ छाद
यत्रिषु जालेन महता मोहयन्निदाशो घूमय्यस्य तोवाणान् संदधानस्य चानिशं॥ नांतरं ददृशे कश्चित्
कौन्तेयस्य यशस्विनः॥ सिंहनादश्च संजज्ञे साधुशब्देन मिश्रितः॥ ततः पांचालराजस्तु ततः सत्यजिता
सहात्वरमाणो भिदुःशवमहेंदंशं वरो यथा॥ महता शरवर्षेण पार्थः पांचालमावृणोत्॥ ततो हलह
लाशब्दः आसीत् पांचालके वले॥ जिघृक्षति मेथा सिंहो गजानामिव यूथपं॥ दृष्ट्वा पार्थं तदा यातं सत्य
जित्सत्यविक्रमः॥ पांचालं वै परिश्रेष्ठुर्धनं जयमदुःवत्॥ ततस्त्वर्जुन पांचालो युद्धाय समुपागतौ
व्यहो भयेतां तत्सैन्यमिंद्रवैरोचना विवा॥ ततः सत्यजितं पार्थो दशभिर्मर्मभेदिभिः॥ विव्याध बलवद्ग
ढं तदद्भुतमिवाभवत्॥ ततः शरशतैः पार्थं पांचालः शोघूमर्दयत्॥ पार्थस्तु शरवर्षेण छाद्यमानो
महारथः॥ वेगं चक्रे महावेगो धनुर्जामवमृज्य च॥ ततः सत्यजितश्चापं धित्वा राजानमभययात्॥
अथान्यद्दनुरादाय सत्यजिद्वेगवत्तरं॥ सांश्च ससृतं सरथं पार्थं विव्याध सत्वरः॥ सतं नममृषे पा
र्थः पांचालेनादितो युधि॥ ततस्तस्य विनाशार्थं सत्वरं मसृजच्छरान्॥ हयान् मुजं धनुर्मुष्टिमुभौतौ

२१५

पाक्षिसारथी। सतथाभिद्यमानेषु कार्मुकेषु पुनः पुनः। हयेषु विनियुक्तेषु विमुखो भवदा ह्वे। स
 सत्पजितमालोक्य तथा विमुखमाह्वे। वेगेन महता राजन्नेभ्य वर्षत पार्थतं। तदा वके महद्युद्धम
 र्जुनो जयतां वरः। तस्य पार्थो धनुः क्षित्वा धनुं चोर्मिमपातयत्। पंच भिस्तस्य विष्माधह्यान्सूतं च
 सायकैः। तत उत्सृज्य तच्छापमादधानस्तु पार्थतं। खड्गमुद्धृत्य कौंतेयः सिंहनादमथाकरोत्। पांचा
 लस्य रथस्यैषामाप्नुत्य सहसा धदेत्। पांचाल रथमास्थाय अविनस्तो धनं जयः। विद्वोभ्यां भो निधि-
 पार्थस्तं नागमिव सोमैवोतीत। ततस्तु सर्वपांचाला विद्रवन्ति दिशो दश। दर्शयन् सर्वसैन्यानां सवा
 क्रोर्वलमास्थितः। सिंहनादस्वनं कृत्वा निर्जगाम धनं जयः। आयातमर्जुनं दृष्ट्वा कुमारसहिता
 स्तदा। ममृदुस्तस्य नगरं दुपदस्य महत्मनः॥ अर्जुन उ ॥ संबंधी कुरुवीराणां दुपदो राजसैम
 तः। मावधीस्तद्वलं भीमगुरुदानप्रदीयतां॥ वैशं भीमसेनस्तदा राजत्रर्जुनेन निवारितः। अ
 तस्त्रो युद्धमेषु व्यवर्तत महाबलः। ममृदुस्तस्य नगरं दुपदस्य महौजसः। ते यज्ञसेनं दुपदं गृही
 त्वा रणमूर्धनि। उपाजकुः सदा मासं शोणाय भरतर्षभ। भग्नदंष्ट्र हतधनं तत्र तथा वशमागतं। सर्वैरं

आ० प०
२१६

मनसा ध्यात्वा दोणे दुपदमवुवात्। विमृष्टतरसारं हं पुरं ते मृदितं मया। प्राप्नोतीति वंरिषु वंशं सखि पूर्व
किमिष्यते। एवमुक्त्वा प्रहस्येन किंचित्स पुनरुवात्। मा भैः प्राणभयादीरह्यमिणे ब्राह्मणवयं। आ
श्रमे काङ्क्षितं यत्तु त्वया वात्ये मया सह। तेन संवर्द्धितः स्नेहः प्रातिश्च ह्यविषयं भा। प्रार्थयेयं त्वया सर्वं
पुनरेव जनाधिया। वरं ददामि ते राजत्राजस्यार्द्धमवाप्नुहि। अराजा किल नो राज्ञः सखा भवितुमर्हति।
अतः प्रयतितं राज्ञेयं सैनमया तवा राजा सिद्धिं हरे कृते भागी रण्यं हमुत्तरे। सखायां मां विजानी
हियां चालयदि मन्यसे दुपदं अनाश्रुर्णमिदं ब्रह्मचिकांतेषु महात्मसु। प्रीये त्वया हं त्वत्त
श्च प्रातिमिच्छामि शश्वता वैशं एवमुक्तः सतं दोणे मोक्षयामास भारत। सत्कृत्य चैनं प्राप्नोता
राज्यार्द्धं प्रत्यपादयत्। माकंदी मथगंगायास्तीरे जनपदायुता। सो ध्यावशद्दीनमनाः कां पितृन् च पुरे
त्रमं। दक्षिणे श्वापियां चालान् यावच्चर्म च तीनदी। दोणेन चैवं दुपदः परिभूयाथ पालितः। क्षात्रेण
च वत्नेनास्पनापश्यत्स पराजयं। पुत्रजन्मपरीक्ष्य चैव धिवा मनु संवरन्। अहिं च वंच विषयं दोणः
समभिपद्यत। एवं राजन्नहिं च जापुरी जनपदायुता। युधिनिर्जित्य पार्थेन दोणेन प्रतिपादिता ॥

ता
२१६